

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Факультет соціальної та психологічної освіти
Кафедра соціальної педагогіки та соціальної роботи

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Освітній ступінь МАГІСТР

на тему:

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ДІТЕЙ ВПО У КОЛЕКТИВІ ЗАКЛАДУ ОСВІТИ

Виконав: здобувач II курсу,
262 групи (заочної форми навчання)
Спеціальність: 231 Соціальна робота
Освітня програма: «Соціальна робота»
Тупиця Назарій Олегович

Керівник: к.п.н., доц. Албул І.В.

Рецензент: к.п.н., доц. Бондаренко Г.В.

ЗМІСТ

ВСТУП.....		3
РОЗДІЛ I.	СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ВПО ЯК ТЕОРЕТИЧНА ПРОБЛЕМА	9
1.1.	Поняття адаптації у сучасній науковій літературі.....	9
1.2.	Теоретичні підходи щодо соціальної адаптації внутрішньо переміщених осіб.....	14
1.3.	Діти ВПО як об’єкт соціальної підтримки.....	22
РОЗДІЛ II.	ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ ВПО У КОЛЕКТИВІ ЗАКЛАДУ ОСВІТИ.....	36
2.1.	Дослідно-експериментальна робота з виявлення особливостей соціальної адаптації дітей ВПО у колективі закладу освіти.....	36
2.2.	Практичні рекомендації щодо створення оптимальних умов успішної соціальної адаптації дітей ВПО у колективі закладу освіти.....	44
ВИСНОВКИ... ..		63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....		66

ВСТУП

Актуальність проблеми. Внаслідок окупації територій та збройної агресії російської федерації в Україні з 2014 року з'явилася нова категорія громадян України зі статусом внутрішньо переміщених осіб. З початком повномасштабної російської агресії у 2022 році питома частка такої категорії громадян зросла в сотні разів. Згідно з Глосарієм Міжнародної Організації Міграції, внутрішньо переміщені особи – це особи або групи осіб, які були змушені або зобов'язані втекти або покинути свої домівки або місця звичного проживання, зокрема, в результаті або з метою уникнення наслідків збройних конфліктів, широкомасштабного насильства, порушення прав людини або природних чи техногенних катастроф, і які не перетинали міжнародно визнаний кордон країни. Відповідно до даних Міжнародної організації з міграції станом на травень 2022 року загальна кількість осіб, яка була вимушено переміщена в Україні, складає 11,2 млн., з них 7,2 млн залишились на території України.

У “Стратегії інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження середньострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2024 року” Кабінету міністрів України визначено, що недостатній рівень доступної психологічної допомоги і реабілітації для внутрішньо переміщених осіб, особливо дітей, які постраждали від збройної агресії російської федерації проти України, ускладнює процеси інтеграції та адаптації учнів у новому освітньому середовищі після внутрішнього переміщення. Також тривале перебування поза культурним та інформаційним полем України ускладнює інтеграцію дітей у приймаючій територіальній громаді. А тому Стратегія ставить за мету забезпечити доступ до освіти дітей ВПО, а також забезпечити умови для соціальної інтеграції дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії російської федерації проти України. При цьому Стратегія покладає відповідальність за розробку та впровадження заходів із сприятливої адаптації школярів ВПО на обласні та місцеві органи влади.

На сучасному етапі суспільного розвитку спостерігається ескалація внутрішніх та міжнародних збройних конфліктів, зростання кількості екологічних катастроф, що призводить до глобальних міграційних процесів. За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, кількість вимушених мігрантів у всьому світі досягла найвищої позначки з часів Другої світової війни – 59,5 млн. осіб. Варто зазначити, що з них, 38,2 млн. рахуються внутрішньо переміщеними особами. Складна суспільно-політична ситуація в сучасній Україні спонукала велику кількість родин терміново покинути свої домівки і тимчасово переміститися в інші регіони нашої держави. Відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» (від 20.10.2014 № 4490а-1) внутрішньо переміщеними особами вважають громадян України, які постійно проживають на території України, яких змусили або які самостійно покинули своє місце проживання, у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, масових порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру [15].

Більшість ВПО: жінки, діти, особи пенсійного віку, особи з обмеженими можливостями – найбільш вразливі представники суспільства [21]. Варто враховувати, що серед внутрішньо переміщених осіб певну кількість становлять соціально уразливі категорії населення (люди з особливими потребами, похилого віку, самотні батьки, малозабезпечені тощо) і причини переселення тільки підсилюють чинники їх складних життєвих обставин. Більшість з них щодня зіштовхуються з побутовими та соціальними труднощами; у них не задоволені базові потреби – безпечні й комфортні умови проживання, харчування тощо. Дуже часто у таких людей виникає низка життєвих проблем, а саме: забезпечення їжею і житлом; відновлення документів; виплата пенсій і державних соціальних допомог; доступ до соціальних та медичних послуг, особливо для тих, хто потребує спеціалізованої медичної допомоги, лікування, реабілітації; професійне

перенавчання і працевлаштування; влаштування дітей до навчальних закладів; продовження (поновлення) навчання тощо.

Враховуючи гостроту даної проблеми, в Україні створено нормативну основу та інституційний механізм забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб. Так, основними (але далеко не єдиними) нормативно-правовими актами, які регулюють теперішню практику взяття на облік внутрішньо переміщених осіб, нарахування їм допомоги та дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб загалом на тепер є: – Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України»; – Закон України «Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України»; – Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»; Постанови Кабінету Міністрів України: – «Про надання щомісячної адресної допомоги особам, які переміщуються з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції, для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг» (№ 505); – «Про облік осіб, які переміщуються з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції» (№ 509). На сьогодні Міністерством соціальної політики розроблена «Дорожня карта для осіб, переміщених в межах країни для вирішення питань постановки на облік та надання адресної допомоги» за підтримки Програми розвитку ООН. Поряд з цим, для вимушених переселенців та їх сімей розроблений «Шлях переселенця», в якому покроково надається інформація про отримання першочергових потреб. На жаль, внаслідок відсутності ефективної координації дій, спрямованих на вирішення проблем вимушених переселенців, у законодавстві залишаються численні прогалини та неузгодженості [47].

Для стабілізації та стійкого розвитку внутрішньо переміщених сімей держава вживає суттєвих заходів, проте, не досить чітко працює система

їхньої соціальної підтримки. Для успішного вирішення проблем, що існують, потрібні спільні зусилля фахівців у різних галузях діяльності, зокрема професійних соціальних працівників та соціальних педагогів, які володіють різними технологіями вирішення соціальних проблем різних категорій населення. Разом з тим, подолання кризової ситуації значною мірою залежить і від соціального оточення такої сім'ї і дитини, тому школа, на нашу думку, залишається основним середовищем організації соціально-психологічної та педагогічної роботи із дітьми внутрішньо переміщених сімей та їх батьками.

Враховуючи вищезазначене, наголосимо на тому, що соціально-педагогічну роботу з внутрішньо переміщеними сім'ями визначено як різновид соціально-педагогічної діяльності, спрямований на забезпечення адекватної соціальної підтримки та здійснення соціального захисту вимушених переселенців та їх сімей, зміцнення та активізацію їх адаптаційного потенціалу, створення сприятливих умов для їх життєдіяльності, забезпечення тривалих соціальних відносин, налагодження механізмів самоорганізації і саморозвитку, допомоги членам сімей вимушених переселенців у їх позитивній соціалізації.

Для з'ясування суті проблем внутрішньо переміщених сімей та дітей, зняття гостроти даної проблеми, окремі аспекти даного питання досліджуються і вітчизняними, і зарубіжними дослідниками. Зокрема, питання соціальної, правової підтримки внутрішньо переміщених осіб розкриваються у працях таких дослідників, як Боняк В., Гусак Н., Дем'яненко М., Кассас К., Кобзін Д., Котух О., Кульчицький Т., Куратченко І., Левкіна Г., Луньова О., Ляшук О., Максименко Ю., Максимовська Н., Педоренко В., Песоцька Ю., Проценко О., Семигіна Т., Трухан С., Трубавіна І., Чвертко Л., Черноусов А., Чуйко Н., Щербань С. та ін.. Соціально-психологічні та методичні аспекти підтримки дітей ВПО досліджували Байдик В., Бондарук Ю., Гопкало Ю., Гніда Т., Завацька Л.,

Корнієнко І., Корпач Н., Лунченко Н., Луценко Ю., Мороз Р., Панок В., Сидорук І., Ткачук І. та ін..

Особливої уваги потребує проблема адаптації дітей до нового середовища, організації та технології соціально-педагогічної роботи із школярами внутрішньо переміщених сімей, оскільки даний аспект перебуває на початковому етапі. Враховуючи вищезазначене, нами і було обрано тему випускної кваліфікаційної роботи **«Соціальна адаптація дітей ВПО у колективі закладу освіти»**.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити умови успішної соціальної адаптації дітей ВПО у колективі закладу освіти.

Об'єкт дослідження – соціальна адаптація внутрішньо переміщених осіб в умовах російсько-української війни.

Предмет дослідження – соціальна адаптація дітей ВПО у колективі закладу освіти.

Відповідно до теми та мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. Систематизувати теоретичні підходи щодо соціальної адаптації внутрішньо переміщених осіб.
2. Висвітлити категорію «діти ВПО» як об'єкт соціальної підтримки.
3. Провести дослідно-експериментальну роботу з виявлення особливостей соціальної адаптації дітей ВПО у колективі закладу освіти.
4. Узагальнити практичні рекомендації щодо створення умов успішної соціальної адаптації дітей ВПО у колективі закладу освіти.

Методи дослідження: теоретичні – аналіз філософської, соціологічної, психологічної, педагогічної, зокрема соціально-педагогічної, літератури, документів нормативно-правової бази для узагальнення теоретичних підходів щодо соціального захисту ВПО у громаді; емпіричні – спостереження, опитування, анкетування, бесіди, вивчення документації, експертна оцінка;

методи визначення кількісних та якісних характеристик отриманих результатів.

Теоретичне значення полягає у визначенні та обґрунтуванні умов успішної соціальної адаптації дітей ВПО у колективі закладу освіти.

Практичне значення полягає Теоретичний та практичний матеріал кваліфікаційної роботи може бути використаний у практичній діяльності представників менеджменту закладів освіти, педагогічних працівників, фахівців соціальної сфери, батьків.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати досліджень оприлюднено на науково-практичних конференціях та семінарах:

Всеукраїнські науково-практична конференція «Актуальні проблеми підготовки фахівців соціальної сфери» (Умань, 21 квітня 2023 р.), «Актуальні проблеми соціальної педагогіки та соціальної роботи» (Умань, 12 жовтня 2023 р.). Матеріали дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Структура роботи. Дана робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (65 найменувань). Загальний обсяг роботи - 70 с., з них: основного тексту – 65 с.

РОЗДІЛ I

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ВПО ЯК ТЕОРЕТИЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Поняття адаптації у сучасній науковій літературі

Сучасний рівень науки постійно змінюється, підвищується. Так, щороку з'являються нові дослідження, що зумовлено необхідністю постійного прогресу суспільства. Серед питань, які сьогодні є актуальними, на особливу увагу заслуговує проблема адаптації, суть якої полягає у визначенні успішності, надійності, стабільності людини у різних сферах її діяльності. Адаптація є однією з найважливіших наукових проблем. Це підтверджує те, що ще 1865 року вперше постало в науковому світі питання щодо адаптації. Так, тоді Г. Ауберт увів термін «адаптація», який розпочав використовуватися у літературі. Спочатку під адаптацією розуміли зміну чутливості аналізаторів під впливом пристосування органів чуттів до діючих подразників [25].

Більшість дослідників адаптації погоджуються з тим, що адаптація – це доволі складний феномен. Так, адаптацію у широкому значенні трактують:

– як процес пристосування індивідуальних та особистісних якостей до життя та діяльності людини в умовах, що змінюються;

– як активну взаємодію особистості та середовища залежно від ступеня її активності;

– як перетворення середовища згідно з потребами, цінностями й ідеалами особистості, або як переваги залежності особистості від середовища;

– як зміни, що супроводжують на рівні психічної регуляції, становлення (та відновлення), збереження динамічної рівноваги у системі «суб'єкт праці – професійне середовище». Одночасно широта досліджень набула такого розмаху, що сформувались принципово різні підходи до вивчення цього питання. Так, останні теоретичні дослідження вказують на значну розбіжність у поглядах щодо виокремлення наукових підходів.

Біологофізіологічний підхід: пристосування та активне підтримання необхідного рівня відповідності будови організму до внутрішніх та зовнішніх змін, що виникають під впливом середовища біологічних, хімічних, екологічних, фізіологічних (температурі, атмосферному тиску, освітленню, та ін.) факторів.

Психологічний підхід: формування індивідуального стилю діяльності. Діалектична єдність діяльнісних і соціально-психологічних відношень суб'єктів адаптації і соціального середовища. Входження людини у систему внутрішньо-групових відносин і пристосування до них. Вироблення зразків мислення й поведінки, які відображають систему цінностей і норм конкретного виробничого колективу. Придбання, закріплення й розвиток умінь і навичок міжособистісного спілкування у такому колективі.

Інформаційно-комунікативний підхід: зміна структури або функції системи та керуючих впливів на основі одержаних даних і поточної інформації з метою досягнення оптимального стану при недостатній апріорної інформації або змінених умовах діяльності. Пошук, сприйняття й переробка інформації у контактах.

В рамках біоцентричного підходу досліджується здатність біосистеми до саморегулювання, де проявляється динамічна суперечність понять: причина і наслідок, випадкове і необхідне, внутрішнє і зовнішнє. Так, внутрішні процеси біосистем спрямовані на стабілізацію внутрішнього середовища (гомеостаз) й на неперервну його модуляцію до потреб; – медико-фізіологічний, згідно з яким існує адаптація, яка набувається за індивідуального життя (онтогенезу). Ця адаптація формується в процесі взаємодії з довкіллям і нерідко забезпечується глибокими структурними змінами організму. Набуті в житті зміни не передаються спадково, вони нашаровуються на спадкові ознаки організму, і в сукупності з ними формується індивідуальний облік; – ще один такий, який учений чітко не визначив, але охарактеризував як соціологічний підхід, оскільки вказав, що

адаптація є процесом «входження», «вживання» людського індивіда в деяку цілісну систему соціальних зв'язків [25].

Дослідники зазначають, що адаптація відбувається на двох рівнях: перший (нижчий) – у сфері відносин «організм – природне середовище» (характеризується біологічними закономірностями, проте знаходиться під впливом соціальних умов, котрі не регулюють стосунків між людським організмом і природним середовищем, але модифікують істотні закономірності цієї взаємодії) і другий (вищий) – у сфері відносин «особистість – соціальне середовище» (характеризується взаємовідносинами особистості й соціуму і відрізняється від біологічної адаптації).

Соціальні чинники впливають на поведінку людини через «внутрішні умови», тобто через індивідуальні особливості, які створюються за участю зовнішніх умов. Для людини немає такого середовища, вплив якого не опосередковувався б соціальними чинниками. Тому у широкому розумінні процес адаптації прирівнюють до процесу соціалізації, розглядаючи його, зокрема, як:

- єдиний процес взаємодії особистості і суспільства;
- частину процесу соціалізації, що виникає на різних її етапах;
- один із основних соціально-психологічних механізмів соціалізації особистості.

Відповідно до сучасних підходів, розглядаючи здатність і готовність молоді до продуктивної взаємодії зі суспільством, варто схарактеризувати поняття «адаптація», «соціалізація» та «інтеграція»:

соціальна адаптація – перший рівень взаємодії, що характеризується пристосуванням людини до нових умов змінного соціуму;

соціалізація – другий, вищий рівень взаємодії, що характеризується ефективним освоєнням соціальних ролей і культурних норм та успішним функціонуванням молоді у суспільстві;

інтеграція (в соціум) – третій, найвищий рівень взаємодії, що характеризується успішністю і творчою активністю молоді з перетворення суспільства відповідно до загальнолюдських цінностей.

Зауважимо, якщо соціалізація є історично детермінованим напрямом розвитку особистості, то її можна розуміти як одну із форм прояву адаптації. Соціалізація – це форма розвитку особистості, яка через суспільно-історичний характер найбільше обумовлена процесом адаптації. Чимало учених вважають, що соціалізація становить той же процес адаптації, тільки в такому випадку відбувається певне відхилення від психофізіологічних і біологічних властивостей особистості зосереджується увага на соціальних властивостях, яких вона набуває під впливом соціуму. Розбіжності в позиціях обох груп спричинені порівнянням обсягів цих понять. Але характер взаємовідносин між адаптацією і соціалізацією складніший.

Науковці трактують соціалізацію як це тривалий, безперервний процес входження особистості у суспільство загалом, через набуття соціального досвіду людства, тоді як адаптація пов'язана зі змінами середовища і триває до моменту досягнення вільного функціонування в середовищі; процес уходження особистості в конкретну соціальну спільноту через засвоєння соціального досвіду цієї спільноти й використання нагромадженого соціального досвіду.

Зазначене розуміння взаємозв'язків і взаємопереходів процесів адаптації та соціалізації є основою адаптивно-розвивальної концепції соціалізації, що спирається на взаємодію біологічного, психологічного та соціального механізмів адаптації.

Процес адаптації особистості у соціальній психології розглядається як механізм урівноважування особистості та соціуму. Соціально-психологічний аспект адаптації пов'язаний з труднощами засвоєння нових соціальних норм, установлення і підтримування певного соціального статусу в малій групі. У соціально-психологічній адаптації розділяють поняття «пристосування» і власне «адаптація»; спостерігається тенденція руху від пасивного

пристосування до побудови системи продуктивної взаємодії особистості і середовища, особистості і діяльності. Пристосування є елементом процесу адаптації і відображає форму первинної взаємодії суб'єкта із об'єктами адаптації і через них із середовищем. Саме тому у соціальній психології виділяють два види адаптації, які пов'язані між собою і впливають одна на одну: професійна адаптація (визначений рівень оволодіння професійними навичками й уміннями, формування професійно необхідних якостей особистості, розвиток стійкого позитивного інтересу і відношення до обраної спеціальності).

В адаптаційному процесі, що протікає доволі успішно, виокремлюють таку властивість особистості, як адаптованість. Адаптованість трактується як рівень фактичного пристосування людини, її соціального статусу і самовідчуття – задоволеності чи незадоволеності собою і своїм життям. Людина може бути гармонійною й адаптованою або дисгармонійною і дезадаптованою. Дезадаптація – завжди психосоматична та протікає в трьох формах: невротичній, агресивно-протестній і капітулятивно-депресивній.

Отже, теоретичний аналіз останніх досліджень й основних підходів до дослідження змісту, сутності адаптації у різних її розуміннях дав змогу встановити, що:

1) сучасне розуміння сутності адаптації у науковій літературі можна викласти так: це процес бажаного або вимушеного входження до будь-якої сфери діяльності особистості, успішність якого залежить від ступеня узгодженості умов з можливостями організму та психіки людини;

2) змістовим наповненням адаптації є поетапне набуття узгодженості між середовищем (біофізичним і суспільним) та особистістю із застосуванням взаємного певного впливу;

3) ефективність процесу адаптації значною мірою залежить від взаємозалежності та взаємодоповнюваності біофізіологічних особливостей адаптанта, екологічних обставин у країні, психічних властивостей працівника, його психічного стану, психологічних реакцій на стреси,

особливостей професійної діяльності, кваліфікації та культури людини, технологічного, науково-інформаційного розвитку суспільства.

1.2. Теоретичні підходи щодо соціальної адаптації внутрішньо переміщених осіб

Діти, які стали вимушеними переселенцями, потребують соціально-педагогічної підтримки, з метою успішної адаптації у нових місцях поселення. Поняття адаптації вивчається і використовується у багатьох галузях пізнання, зокрема у біології, філософії, соціології, психології, педагогіці, тому необхідно чітко окреслити, що ми розумітимемо під цим терміном. Оскільки ми розглядаємо соціально-педагогічну підтримку адаптації дітей вимушених переселенців у нову громаду, то слушно говорити про соціальну адаптацію, яку узагальнено можна трактувати як процес пристосування людини до соціальних умов її існування, до конкретної соціальної ситуації. У наукових джерелах знаходимо такі визначення соціальної адаптації:

- один із компонентів (механізмів) соціалізації (І. Милославова);
- постійний процес пристосування особистості до суспільних відносин, норм, традицій суспільства, в якому живе людина (з одного боку), і результат цього процесу (з іншого боку) (А. Налджанян);
- процес пристосування індивіда до умов соціального середовища, формування адекватної системи стосунків із соціальними об'єктами, інтеграція особистості в соціальні групи, діяльність щодо освоєння стабільних соціальних умов, прийняття норм і цінностей нового соціального середовища (О. Безпалько).

Отже, соціальна адаптація тісно пов'язана з процесом соціалізації і можна говорити про те, що цей процес є безперервним протягом усього життя. Також слід підкреслити, що соціальна адаптація одночасно виступає процесом і станом. Процес адаптації розглядається як входження особи в

певну групу, засвоєння нею норм, відносин та займання певного місця у структурі відносин між членами групи. Стан соціальної адаптації – це характеристика відносин людини, групи із зовнішнім середовищем, яке слугує виразом успішності адаптації як процесу.

Розглядаючи соціальну адаптацію як процес, спрямований на оптимізацію взаємовідносин людини і соціального середовища, необхідно враховувати, що цей процес є двостороннім, а саме: з одного боку, людина корегує свою поведінку відносно вимог соціуму, тобто цей процес пов'язаний з активною зміною своєї особистості, корекцією своїх власних установок і стереотипів поведінки; з іншого – людина впливає на соціальне середовище, внаслідок чого воно також зазнає певних змін.

Результатом соціальної адаптації є соціальна адаптованість особистості, яка визначається мірою набуття людиною тих особистісних якостей та засвоєнням деякого набору соціальних ролей, що, за наявних умов діяльності, уможливають задоволення її потреб на тому чи іншому рівні. Це дозволяє визначати рівень адаптованості як міру задоволеності потреб людини, що забезпечується тим станом потенціалу і спрямованості особистості, якого вона досягла у процесі соціальної адаптації на поточний момент.

Оскільки соціальна адаптація є процесом, за якого особистість пристосовується до соціального середовища і при цьому впливає на це середовище, що також спричинює зміни останнього, то варто говорити про тісний зв'язок адаптації з інтеграцією. Отже, соціальна адаптація тісно пов'язана з інтеграцією особистості в систему соціально-психологічних зв'язків та стосунків, що виникають у новому соціальному середовищі життєдіяльності. Разом із тим можна говорити, що інтеграція в групу є результатом успішної адаптації особистості.

Повертаючись до конкретної цільової групи нашого дослідження, а саме дітей-переселенців, необхідно зазначити, що їх слід розглядати як дітей, котрі потрапили в складні життєві обставини, пережили кризову ситуацію,

для яких важливе значення має не лише входження в нове соціальне середовище, а й відновлення психологічного стану. Тому для такої категорії дітей варто говорити про соціально-психологічну адаптацію. Це також зумовлено тим, що соціальна адаптація тісно пов'язана з психологічною, “що спонукає людину до адаптивної діяльності” [18].

У психологічній літературі соціально-психологічну адаптацію визначають як:

– взаємодію особистості та соціального середовища, що веде до правильного співвідношення цілей та цінностей особистості і групи (С. Ларіонова);

– процес пристосування до якісних змін зовнішнього середовища (А. Петровський);

– взаємодію особистості і соціального середовища, процес активного пристосування особистості до середовища, що змінилося, засвоєння відносно стабільних умов середовища (О. Урбанович);

– багатоплановий процес активного пристосування психіки та поведінки особистості до умов соціального середовища, яке опосередковане провідною діяльністю особистості на певному етапі її розвитку (О. Ткачишина).

Дослідження наукових джерел засвідчує, що не існує чітких меж між поняттями “соціальна адаптація” і “соціально-психологічна адаптація”. Для дітей вимушених переселенців окрім соціально-психологічної адаптації (яку розглядаємо як взаємодію дитини і соціального середовища у новому місці поселення, що веде до співвідношення цілей і цінностей особистості дитини та нової громади), важливе значення має соціокультурна адаптація, оскільки діти-переселенці мають пристосуватися до нового культурного середовища.

Соціокультурну адаптацію розуміємо як сукупність зовнішніх поведінкових наслідків зв'язку дитини і нового середовища, її здатність вирішувати щоденні соціально-культурні проблеми (в школі, у громаді, в родині, у побуті тощо).

Таким чином, виходячи з розуміння того, що у науковій літературі визначення “соціальна адаптація”, “соціально-психологічна адаптація”, “соціокультурна адаптація” є досить схожими, будемо використовувати термін “адаптація дітей вимушених переселенців”, розуміючи його як процес пристосування дітей-переселенців до умов нового соціального середовища, формування адекватної системи стосунків із приймаючою громадою, інтеграції в соціальні групи нового поселення, прийняття норм і цінностей нового соціального оточення.

Результатом адаптації дітей вимушених переселенців є їхня адаптованість до нових умов поселення, що характеризується здатністю особистості задовольняти свої потреби у тій чи іншій ситуації в конкретному соціальному середовищі, а також виконувати нижченаведені функції:

- адекватно сприймати навколишню дійсність і власний організм;
- адекватно будувати систему відносин і спілкування з оточуючими;
- бути здатними до навчання, організації дозвілля та відпочинку.

Зазначимо, що на процеси адаптації впливають соціальні установки, ціннісно-мотиваційні утворення, стратегії поведінки дітей вимушених переселенців, сприйняття громади чи громадою, відповідність самооцінки та рівня домагань дітей переселенців їхнім реальним можливостям та умовам нового соціального середовища тощо [26].

Однією з важливих умов адаптації є свідома діяльність дітей вимушених переселенців, яка передбачає безперервний обмін із новим соціальним оточенням, приймаючою громадою. Така діяльність можлива лише за умови усвідомлення себе як суб’єкта такого процесу, бажання стати частиною приймаючої громади, хоча й тимчасово. Тобто, внутрішнім джерелом адаптації є невідповідність звичної культурної діяльності дітей вимушених переселенців зміненому соціокультурному середовищу, в яке вони потрапили.

Разом із тим процеси злиття з новим соціальним середовищем приймаючою громадою мають відбуватися без втрати власної індивідуальності,

а лише як відповідність суспільно регламентованої поведінки та інтересів і ціннісних орієнтацій.

Варто підкреслити, що успішність входження до нової громади залежить від обраних адаптаційних стратегій, а ті, у свою чергу, ведуть до різних типів адаптації і, відповідно, до різних її наслідків. Згідно з дослідженнями Адріана Фернхема та Стефена Бочнера, адаптація осіб, яких переміщено на певний, чітко визначений період часу, дещо відрізняється від адаптації переміщених на невизначений час. Тимчасово переміщені особи не так гостро переживають через наявність відмінностей в іншому соціокультурному середовищі, а набуті у новій громаді навички поведінки є тимчасовими, і можуть зникнути при поверненні у звичні для них обставини.

Науковці довели, що для тимчасово переміщених осіб на початку їх входження в іншу культуру найбільш цінною може бути інформаційна підтримка, потім – інструментальна, і лише згодом – емоційна підтримка [32]. Необхідно також враховувати, що процес адаптації до певного соціального середовища є двостороннім. Тобто, адаптація є взаємозумовленим впливом дитини-переселенця та її соціального оточення, а отже, успішність адаптації залежить не лише від індивідуально-психологічних особливостей особистості дитини, але й від готовності нового соціального оточення до сприйняття такої дитини. Слід зважати на всі чинники, котрі як впливають на успішність процесу адаптації, так і можуть спричиняти виникнення проблем у дітей-переселенців під час адаптації.

Також значною мірою впливає на успішність адаптації дітей вимушених переселенців попередній досвід та характер ймовірно отриманої психологічної травми.

Розглядаючи адаптацію дітей вимушених переселенців, необхідно виділити об'єктивні та суб'єктивні чинники успішності адаптації. Об'єктивним чинником є загальна соціально-економічна ситуація в Україні; суб'єктивним – індивідуально-психологічні особливості особистості. До індивідуально-психологічних особливостей особистості відносимо не лише

типи темпераменту (за Гіпократом), типи характеру (за К. Юнгом), типи акцентуацій (за К. Леонгардом), але й такі властивості, як стресостійкість та адаптивний потенціал, а також психологічні стани особистості (страх, тривога, депресія тощо) та поведінкові реакції на взаємодію з приймаючою громадою, від яких залежить результат адаптації.

Щодо визначення стресостійкості, на сьогодні в науково-психологічній літературі немає єдиного підходу і тлумачення. Тому, з огляду на проблему дослідження, ми поділяємо думку Г. Нікіфорова, котрий на соціально-психологічному рівні розглядає стресостійкість особистості як збереження здатності до соціальної адаптації; збереження значущих міжособистісних зв'язків; забезпечення успішної самореалізації, досягнення життєвих цілей; збереження працездатності; збереження здоров'я.

Так, діти з низьким рівнем стресостійкості значно складніше переживають кризову ситуацію, небезпеку, особливо якщо зазнали втрати знайомих чи близьких. Пережитий стрес перебування у зоні воєнних дій викликає порушення адаптаційних процесів.

У подоланні негативних наслідків стресових ситуацій та підвищенні стресостійкості особистості допомагають адаптаційні ресурси людського організму при стресі. Під ресурсами розглядаємо внутрішні і зовнішні змінні, що сприяють психологічній стійкості в стресогенних обставинах.

Важливим ресурсом збереження психологічної стійкості особистості в стресових ситуаціях є соціальна підтримка. Тому позитивне соціальне оточення може бути одним із найважливіших чинників збереження стресостійкості дитини-переселенця. Діти вимушених переселенців потребують соціально-педагогічної підтримки, яка дозволить задовольнити потреби в близькості, захисті, інформації, розрядці, заспокоєнні тощо. Така підтримка позитивно впливатиме на характер поведінки дитини після дії стресогенних факторів.

Поведінкові реакції можна розділити на конструктивні та неконструктивні. До конструктивних належать реакції, які сприяють

налагодженню взаємодії з приймаючою громадою, отже, забезпечують успішність соціальної адаптації. Такими реакціями є:

спрямованість на вирішення певних проблем, що виникають;

чітко поставлена мета у розв'язанні ситуацій;

усвідомленість власної поведінки; наявність певних змін особистісного характеру та міжособистісної взаємодії тощо.

До неконструктивних реакцій належать такі, що не усвідомлюються особистістю і не сприяють вирішенню самих проблем, а лише спрямовані на усунення неприємних переживань зі свідомості переселенця. Серед них агресія, регресія, фрустрація, фіксація станів тощо.

У цьому контексті необхідно зупинитися на такому стані дітей-переселенців, як "культурний шок". Це поняття було введено у наукову термінологію американським антропологом К. Обергом, який досліджував проблеми мігрантів. Як зазначає К. Оберг, потрапляючи в нові культурні умови, у людини виникають заплутані, невизначені, дезорганізуючі переживання, що викликають сильне нервові потрясіння. Це пов'язано з тим, що сенсорні, символічні, вербальні та невербальні системи, які забезпечували нормальне життя на батьківщині, раптом відмовляються адекватно працювати, зумовлюючи культурний шок. П. Бок під культурним шоком розумів емоційну реакцію, що виникає внаслідок нездатності зрозуміти, проконтролювати і передбачити поведінку інших. Саме таке нерозуміння спричиняє тривожність, ніяковість і апатію, що тривають до тих пір, поки не сформуються нові когнітивні конструкти для розуміння іншої культури і вироблення відповідних моделей поведінки. К. Оберг виділяє шість основних психологічних ознак культурного шоку:

1) напруга, що супроводжує зусилля, необхідні для психологічної адаптації;

2) почуття втрати або позбавлення (друзів, батьківщини, майна, професії, статусу);

3) почуття себе знехтуваним (неприйняття новою культурою) і почуття відкидання (неприйняття нової культури);

4) збій у рольовій структурі (ролях, очікуваннях), цінностях, почуттях, плутанина із самоідентифікацією;

5) почуття тривоги, засноване на різних емоціях (подив, відраза, обурення), що виникають у результаті усвідомлення культурних відмінностей;

6) почуття неповноцінності внаслідок нездатності впоратися з новою ситуацією [33].

Зазначимо, що навіть якщо діти вимушених переселенців спочатку і зазнають певною мірою культурного шоку, то це не обов'язково призведе до певних проблем психологічного характеру. І не завжди процес адаптації спричиняє негативні наслідки, він є лише фактором ризику, результати якого залежать від особливостей взаємодії переміщеної особи та нового соціального оточення.

Також дослідження показують, що деякі переселенці взагалі не зазнають культурного шоку, не відчувають депресії і тривоги, успішно адаптуються до умов іншої культури з перших днів переселення. Це обумовлюється як їхньою соціальною активністю, так і їхніми психологічними особливостями, зокрема стресостійкістю, здатністю до реалізації оптимальних стратегій виходу із кризових ситуацій та подолання можливих наслідків психологічної травми (адже люди були внутрішньо переміщені внаслідок воєнного конфлікту).

З іншого боку, якщо діти-переселенці не стали безпосередніми свідками збройного конфлікту (що може розглядатися як кризова ситуація, яка несе загрозу здоров'ю та життю), але змушені були переселитися, щоб уникнути такої загрози, то культурний шок внаслідок переселення може і позитивно вплинути на особистісний ріст, сприяючи набуттю нових цінностей, установок і патернів поведінки. Зіткнувшись з іншою культурою, дитина отримує знання дослідним шляхом, починає розуміти джерела

особливостей своєї етнічної культури, набуваючи нових поглядів на природу людського різноманіття. Адже, як зазначає А. Налчаджян, екстремальні ситуації призводять до значних об'єктивних і психологічних труднощів, вимагають повного напруження сил та оптимальної реалізації особистих можливостей з метою досягнення успіху й забезпечення безпеки, активізують комплекс адаптивної поведінки.

Отже, показником адаптованості дітей вимушених переселенців слугують: ступінь задоволеності собою, групою, а також різними сторонами своєї життєдіяльності; активне залучення у діяльність приймаючої громади; активність у досягненні поставлених завдань; соціальний комфорт; розуміння можливості реалізації власних цілей у майбутньому; соціально-педагогічна підтримка приймаючої громади.

1.3. Діти ВПО як об'єкт соціальної підтримки

Соціальна адаптація дітей із внутрішньо переміщених сімей є процесом і одночасно результатом взаємодії індивіда з кардинально зміненим мікросередовищем. Цей процес вимагає від особистості інтенсивної практичної діяльності, основним змістом якої є її пристосування і звикання до змінених умов, форм та способів приватного та суспільного життя.

Соціальна адаптація як зумовлена змінами соціальної реальності та життєвими обставинами специфічна адаптивна діяльність школяра потребує особливої мобілізації та оптимізації їхніх зусиль у відповідь на ці зміни.

На допомогу, у цьому складному для них процесі, мають прийти дорослі та спеціально підготовлені фахівці, зокрема, шкільні соціальні педагоги. Вони мають свідомо втручатись в адаптивну ситуацію для школярів із внутрішньо переміщених сімей, яка полягає у їх «пристосуванні» до нового:

- місця проживання (міста, житла);
- порядку, правил та режиму навчання і відпочинку;

- шкільного і класного колективу (педагогів, учнів).

Загалом соціальна адаптація школярів із сімей внутрішньо переміщених осіб поділяється на такі види:

– навчальну адаптацію – пристосування до характеру, змісту, умов і організації навчального процесу, формування навичок самостійності в навчальній роботі;

– соціально-психологічну адаптацію – пристосування особистості до взаємодії з дорослими та однолітками, з якими довелось нещодавно познайомитись і невідомо на який термін, психологічна захищеність.

Загалом, адаптованість виявляється не лише в об'єктивно діагностованій ситуації рівноваги, суб'єктивному відчутті задоволеності соціальною ситуацією, а й передбачає відсутність негативних емоційно-поведінково-особистісних наслідків у майбутньому та особистісний розвиток.

Важливим моментом здійснення процесу соціальної адаптації є визначення показників та критеріїв її успішності. До них можна віднести: позитивний емоційний стан в адаптивній ситуації, яку переживає школяр; позитивне ретроспективне співставлення з попередньою життєвою ситуацією; позитивне суб'єктивне самооцінювання досягнутого ступеня адаптації; результати і досягнення в навчанні; задоволення взаєминами в сім'ї, школі; оптимізм, відсутність тривожності.

Показниками успішної соціальної адаптації школярів з внутрішньо переміщених сімей виступає достатній соціальний статус індивіда в певному середовищі, його психологічне задоволення цим середовищем і його найбільш важливими елементами, зокрема, задоволення навчанням, спілкуванням, побутом, їх організацією, умовами, змістом, формами тощо.

Показниками низької соціальної адаптації є прагнення суб'єкта переміститись в інше соціальне середовище, відхилення у поведінці. Таким чином, на основі опитування школярів та педагогічних працівників шкіл, де

вони навчаються, спостережень за поведінкою дітей, науковці визначили три рівні їхньої соціальної адаптації: високий, середній, недостатній:

Високий: Стійка задоволеність дітей становищем, яке вони займають у закладі загальної середньої освіти, відсутні труднощі у нових умовах навчання, високі і добрі показники навчальної успішності, активна участь у поза навчальних заняттях, громадському житті класу і школи. Притаманна впевненість в собі, комунікабельність, наявність широкого кола друзів. Відчуття цілковитої захищеності у сімейному середовищі

Середній: Задоволення дітей своїм положенням у класному колективі, проте спостерігається низький статус у міжособистісних стосунках. Відчуття тривожності в нових навчальних умовах очікування щодо перевірки і контролю знань. Окреме незадоволення результатами навчання хоча вони можуть виявляти високий ступінь змобілізованості власних зусиль, самостійності та зосередженості у певному виді діяльності, який їм особливо подобається і досягати там успіхів. Відповідальність за власні дії та вчинки ситуативна. Прояви пасивності, можуть змінюватись бажаннями активної діяльності

Недостатній: Неузгодженість стосунків у школі та сім'ї, болюче реагування на неуспіх у значимих для них сферах життєдіяльності. Відчуття високого рівня тривожності в нових умовах навчання. Переживання що їх відповідь буде з насмішкою сприйматись однокласниками і учителем, а відтак боязнь і сором відповідати під час уроків. Школярі не мають особливих успіхів у вивченні основних навчальних предметів, не мають друзів, відчувають себе самотньо. Притаманне відчуття незахищеності і наявна неадекватна поведінка як в шкільному, так і сімейному середовищі. Виявляють як внутрішнє так і зовнішнє негативне ставлення до норм і вимог навчання у школі, мають низький рівень суб'єктивного контролю, можуть конфліктувати як з однокласниками, так і учителями. Маючи емоційну нестабільність, не вміють знаходити продуктивного виходу з конфліктних ситуацій

Загалом, високий рівень вирізняється достатньою для школярів адаптацією, середній рівень фактично рівень ситуативної адаптації, недостатній рівень – школярі переважно пасивні не лише в навчальному процесі, а і в позакласній роботі.

Діти з числа внутрішньо переміщених осіб (ВПО) – це діти, які потребують особливої соціальної уваги та підтримки. Законодавством України передбачено для них ряд пільг.

З якого віку та які соціальні гарантії та пільги мають діти з числа ВПО?

Опіка держави над дітьми із числа внутрішньо переміщених осіб розпочинається практично із їхнього народження. Так, 16 січня 2020 року Верховною Радою України прийнято Закон України № 474-IX «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення безкоштовним харчуванням дітей внутрішньо переміщених осіб», яким зокрема внесено зміни до законів України «Про дитяче харчування», «Про дошкільну освіту», «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» та передбачено гарантію забезпечення безкоштовним харчуванням дітей з числа ВПО, які виховуються і навчаються в освітніх закладах, а також забезпечення дитячим харчуванням дітей грудного віку та дітей другого року життя даної категорії осіб.

Крім зазначених вище, діти з числа ВПО мають право на: – влаштування у дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади; – безкоштовний відпочинок, тобто за рахунок держави, місцевих бюджетів, коштів підприємств, установ та організацій, професійних спілок і фондів, добровільних внесків юридичних та фізичних осіб, інших джерел, незаборонених законодавством (стаття 24 Закону України «Про оздоровлення та відпочинок дітей»).

А чи мають такі діти пільги на навчання під час здобуття ними вищої освіти?

Діти з числа ВПО мають певну підтримку й під час здобуття ними вищої освіти. Так, частиною 15 статті 44 Закону України «Про вищу освіту» передбачено, що держава забезпечує дітям, зареєстрованим як ВПО, державну цільову підтримку для здобуття вищої освіти. Порядок та умови надання такої підтримки затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2016 року № 975 «Про надання державної цільової підтримки деяким категоріям громадян для здобуття професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти».

Чи є вікове обмеження для дитини, яка бажає отримати таку підтримку?

Важливо те, що така підтримка надається не довше, ніж до досягнення особою 23-річного віку. Однак, надання державної цільової підтримки державним (комунальним) закладом професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти припиняється у разі відрахування особи з такого закладу освіти або надання здобувачу освіти академічної відпустки.

Куди необхідно звернутися для отримання державної цільової підтримки?

Треба звернутися до керівника відповідного професійно-технічного або вищого навчального закладу із заявою, складеною в довільній формі. У ній повинні бути зазначені конкретні види державної цільової підтримки, на які особа претендує. До заяви слід додати завірену в установленому порядку копію довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи.

В якому вигляді надається державна цільова підтримка для здобуття вищої освіти?

Надається така державна цільова підтримка у вигляді: – повної оплати навчання за рахунок коштів державного або місцевих бюджетів у разі зарахування вступників на навчання за державним (регіональним) замовленням; – часткової оплати навчання за рахунок коштів державного або місцевих бюджетів шляхом надання особам, зарахованим на навчання за рахунок коштів фізичних і юридичних осіб, пільгових довгострокових

кредитів для здобуття професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти; першочергового переведення здобувачів освіти, зарахованих відповідно до умов та правил прийому на навчання на підставі угод, укладених з фізичною або юридичною особою, на навчання на місцях державного (регіонального) замовлення у державних або комунальних закладах професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти;

– соціальної стипендії; – безоплатного забезпечення підручниками; – безоплатного доступу до мережі Інтернет, систем баз даних у державних та комунальних навчальних закладах; – безоплатного проживання в учнівських гуртожитках або у студентських гуртожитках з пільговою оплатою.

Чи може людина отримати таку державну цільову підтримку, якщо вона уже попередньо скористалася нею, здобуваючи вищу освіту у державному чи комунальному вищому навчальному закладі?

Так, може. Однак за умови, якщо вона за станом здоров'я втратила можливість виконувати службові чи посадові обов'язки за отриманою раніше кваліфікацією. Це має бути підтверджено висновком медико-соціальної експертної комісії.

А чи передбачені для дітей з числа ВПО пільги у сфері надання житлово-комунальних послуг?

Порядком надання щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 01 жовтня 2014 року № 505, передбачено надання щомісячної адресної грошової допомоги, у тому числі на оплату житлово-комунальних послуг, ВПО, які перемістилися з тимчасово окупованих територій, населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, та населених пунктів, розташованих на лінії зіткнення, ВПО, житло яких зруйновано або стало непридатним для проживання внаслідок проведення антитерористичної

операції або заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації, їх дітям, які народилися після дати початку проведення антитерористичної операції, тимчасової окупації або заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації та взяті на облік у структурних підрозділах з питань соціального захисту населення.

Водночас, за рішенням комісій з питань призначення (відновлення) соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам, грошова допомога може надаватися ВПО з інвалідністю, їх дітям, дітям з інвалідністю та особам, що здійснюють за ними догляд. Важливою умовою є те, що ці особи не мають можливості повернутися до попереднього місця проживання, у тому числі через потребу у тривалій вторинній (спеціалізованій) медичній допомозі або третинній (високоспеціалізованій) медичній допомозі із цілодобовим спостереженням або у зв'язку із загрозою насильства чи психологічною травмою.

З якого часу призначається ця допомога?

З дня звернення за її призначенням по місяць зняття з такого обліку включно, але не довше ніж на шість місяців. Згодом, надавши відповідні документи, можна продовжити її отримання.

Якщо є кілька членів сім'ї ВПО, кому така допомога виплачується?

Зазначу, що грошова допомога внутрішньо переміщеним особам призначається на сім'ю та виплачується одному з її членів за умови надання письмової згоди у довільній формі про виплату йому грошової допомоги від інших членів сім'ї.

У якому розмірі виплачується допомога для дітей-ВПО?

Для дітей вона виплачується у таких розмірах:– для дітей, осіб, які досягли 18-річного віку та продовжують навчання за денною формою в закладах освіти, що забезпечують здобуття повної загальної середньої, професійної (професійно-технічної) або вищої освіти, до закінчення таких закладів, але не довше ніж до досягнення ними 23 років, – 1000 гривень на

одну особу (члена сім'ї);– для дітей з інвалідністю – 130 відсотків прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність. Загальний розмір допомоги на сім'ю розраховується як сума розмірів допомоги на кожного члена сім'ї.

Загальний розмір допомоги на сім'ю, до складу яких входять двоє і більше осіб з інвалідністю (дітей з інвалідністю), максимальним розміром не обмежується.

Куди звертатися для отримання такої допомоги?

Для призначення щомісячної адресної допомоги слід звернутися до органу соціального захисту населення за фактичним місцем проживання (перебування).

Кількість офіційно зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб в країні постійно змінюється, за останніми даними вона досягає 4,9 млн осіб. Зокрема, на Черкащині загальна кількість зареєстрованих переселенців складає 59 270 осіб, з них – 6053 дітей (дані станом на березень 2023 року).

В сучасних умовах всі громадяни, і ті, які безпосередньо знаходились в зоні бойових дій, і всі ті, кого ці події стосуються опосередковано, відчувають вплив психотравмівних чинників, спричинених збройним конфліктом. Тому вкрай актуальним є соціальне замовлення на надання соціально-психологічної допомоги дітям і сім'ям, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій, надання допомоги в соціальній адаптації родині та дитині до нових умов життя, нового освітнього середовища.

Проблеми родин зі статусом ВПО розглядаються як проблеми сімей в кризі. Термін «криза» стосується стресової ситуації, де попередній досвід людини та її звична стратегія виживання не є адекватними для розв'язання ситуації. Криза настає, коли під тиском життєвих обставин відмовляють звичайні механізми, щоб ефективно їм протистояти. Вона може бути раптовою та драматичною, але може розвиватися й поступово.

Розрізняють внутрішні та зовнішні кризи. До внутрішніх можна віднести кризи змін (природні, викликані розвитком особистості) і кризи, що пов'язані з внутрішніми конфліктами. Зовнішні кризи пов'язані з дефіцитом оточення (фізична та емоційна депривація) та травматичними подіями.

Враховуючи значну кількість вимушених переселенців, перед фахівцями закладів та установ освіти постало завдання щодо надання кваліфікованої допомоги постраждалим в ситуації соціально-політичної кризи, організації діяльності щодо адаптації учнів до нових умов та інтеграції родин у соціальне середовище, сприянні успішній соціальній адаптації.

Для того, щоб надавати кваліфіковану допомогу родинам ВПО, слід більш детально розглянути проблеми, з якими вони стикаються, та сприяти їх вирішенню. В першу чергу, фахівець, що супроводжує внутрішньо переміщену особу чи сім'ю з дітьми, має мотивувати їх зареєструватися, адже не всі внутрішньо переміщені особи є офіційно зареєстрованими. Це сприятиме усвідомленню та прийняттю їхнього статусу, а також буде підставою для отримання допомоги (соціальної, юридичної, матеріальної тощо) від державних органів та благодійних організацій, сприятиме доступу до соціальних, психологічних, медичних послуг та вирішенню першочергових проблем.

Важливу роль в процесі адаптації дитини та родини відіграє тип поселення, з якого та куди перемістилися сім'ї. При переміщенні міської сім'ї в сільську місцевість, родині бракуватиме мобільності, соціально-професійного спілкування, комерційних центрів дозвілля, вибору освітніх та дозвільних послуг для дітей і дорослих, до того ж у селах сильніший соціальний контроль за сім'ями, де всі переважно знають один одного, і важко зберігати приватність.

Не менш складною є проблема адаптації для тих сімей, які переселилися із сіл та селищ до великих міст, адже вони відчують «стрес великого міста». Окрім типу поселення важливим є безпосереднє місце проживання вимушено переміщених осіб. За цим критерієм умовно родини

можна поділити на дві групи: перша – це ті, що проживають у центрах спільного проживання (гуртожитки, санаторії, табори, заклади соціального спрямування), розділяють побут і мають «спільне життя, проблеми та радощі»; друга – ті, що проживають у родичів, друзів, орендують житло або отримали можливість безкоштовно проживати у «порожніх» будинках і які розсіяні здебільшого у сільській місцевості. Та де б не проживала сім'я, вона змушена адаптуватися до традицій нового середовища, нових порядків організації життя, загалом до нового соціокультурного простору. Все це ускладнюватиме процеси адаптації сім'ї до нових умов проживання, і ці обставини необхідно враховувати при обстеженні житлово-побутових умов проживання сім'ї.

Більшість внутрішньо переміщених осіб щодня зіштовхуються з побутовими та соціальними проблемами та труднощами, пов'язаними із задоволенням базових потреб – наявність безпечних й комфортних умов проживання, харчування; відновлення документів; виплата пенсій і державних соціальних допомог; доступ до соціальних та медичних послуг, особливо для тих, хто потребує спеціалізованої медичної допомоги, лікування, реабілітації; професійне перенавчання і працевлаштування; влаштування дітей до навчальних закладів; продовження (поновлення) навчання тощо.

Слід враховувати, що серед внутрішньо переміщених осіб певну кількість становлять соціально уразливі категорії населення (люди з особливими потребами, похилого віку, одинокі, малозабезпечені тощо), і обставини переселення посилюють фактори ризику для них.

Окрім цього внутрішньо переміщені особи можуть відчувати ізолюваність і несприйняття зі сторони приймаючої громади, що є перешкодою для побудови нових стосунків, працевлаштування замість переселення. Більшості з них важко чи неможливо влаштуватися на новому місці відповідно до звичних умов життя та соціального статусу, тому їм

доводиться змінювати життєві орієнтири та набувати нових як професійних, так і соціальних навичок [52].

Проблеми вимушено переміщених осіб, сімей з дітьми, які їм доводиться долати щоденно для задоволення своїх базових потреб, є масовими, пов'язаними з порушенням їх багатьох прав унаслідок військового конфлікту, дистантністю сімей та майже повним розривом з минулим життям. Родинам необхідно адаптуватися до нових умов проживання практично з чистого аркуша, без необхідного майна для життя на фоні значних психологічних проблем, які навіть за умов розв'язання всіх першочергових соціальних проблем довго ще дають про себе знати й позначаються на самопочутті, поведінці, спілкуванні, стосунках переселенців.

Вимушене переселення супроводжується не лише матеріальними труднощами, а й значними соціально-психологічними проблемами. Саме ці проблеми визначають вразливість внутрішньо переміщених осіб, сімей і дітей. Але ступінь їх вразливості різна й залежить від адаптаційного потенціалу сімей, їх ресурсів. Подолання цих проблем може приводити до суттєвих змін у структурі сім'ї, стосунках її членів між собою та стосунках сім'ї із середовищем, а також викликати проблеми соціалізації сім'ї, її адаптації та набуття автономності в нових умовах життя. Все це вимагає організації соціально-педагогічної роботи з внутрішньо переміщеними особами у подоланні проблем соціалізації, соціальної адаптації та примирення до нових умов життя в суспільстві, збереженні цілісності родини, сімейних стосунків.

Соціальна адаптація школярів із внутрішньо переміщених сімей є процесом і одночасно результатом взаємодії індивіда з кардинально зміненим мікросередовищем. Цей процес вимагає від особистості інтенсивної практичної діяльності, основним змістом якої є її пристосування і звикання до змінених умов, форм та способів приватного та суспільного життя.

Оскільки соціальна адаптація є процесом, за якого особистість пристосовується до соціального середовища і при цьому впливає на це середовище, що також спричинює зміни останнього, то варто говорити про тісний зв'язок адаптації з інтеграцією особистості в систему соціально-психологічних зв'язків та стосунків, що виникають у новому соціальному середовищі життєдіяльності. Разом із тим можна говорити, що інтеграція в групу є результатом успішної адаптації особистості.

Розглядаючи процес соціальної адаптації школярів із сімей внутрішньо переміщених осіб, можна виокремити такі її види:

- навчальна адаптація – пристосування до характеру, змісту, умов і організації навчального процесу, формування навичок самостійності в навчальній роботі;
- соціально-психологічна адаптація – пристосування особистості до взаємодії з новим оточенням (дорослими та однолітками), психологічна захищеність.

Основні шляхи адаптації дітей ВПО здійснюються через родину та через освітній заклад. В ситуації міграції спостерігається зміна дитячо-батьківських стосунків в бік зниження підтримки, зростання нерозуміння, конфліктів, проявів насильства. Це обумовлено тим, що у силу вікових особливостей, діти швидше та легше адаптуються до нової ситуації, набагато швидше приймають існуючі в новій культурі норми та цінності, на відміну від батьків. Тут батьки дещо відстають від дітей, відчують свою незатребуваність в новому соціальному просторі і компенсують цей стан владою над дітьми. Батькам стає складніше знайти спільну мову з дітьми, а діти-мігранти інтенсивніше, ніж діти-немігранти відчують брак спілкування з однолітками та учителями, а особливо з батьками та родиною, вони боліше реагують на відторгненість батьками, ізолюваність від них. Проте трапляється й так, що батьки виявляють до дітей надмірну увагу та турботу, тривожність та жалібність. Все це спричиняє формування у дитини

образу жертви, який впливає на формування життєвих цілей в майбутньому [38].

Окрім цього, дослідники виокремлюють два вікових періоди, які обумовлюють адаптацію дітей. Для дітей віком від 5 до 12 років характерні труднощі в навчанні, вивченні та засвоєнні окремих предметів, невротичні реакції у формі фобій, порушення сну і апетиту, порушення поведінки у формі агресивності, реакцій протесту, ускладненість контактів з місцевим населенням, погане знання норм і правил місцевого населення, недостатня сформованість соціально-комунікативних навичок.

Для дітей віком від 13 до 16 років характерні низька соціальна активність, страх перед майбутнім, відсутність або нереалістичність професійної орієнтації, недостатність комунікативних навичок для адекватних контактів з місцевим населенням. Також для дітей підліткового віку актуальні переживання, обумовлені обмеженою кількістю однолітків ідентичної культури; своєрідність свого становища та своєї сім'ї і близьких як жертв соціальної несправедливості, як постраждалої сторони [33].

Слід взяти до уваги, що діти, які пережили травмуючу подію, можуть фіксуватися на двох типах думок (переконань):

1. Втрата довіри до оточення («Важливі в моєму житті люди не можуть забезпечити мою безпеку»);
2. Втрата довіри до себе або негативний образ себе («Надбання нових знань і вмінь також не забезпечить мою безпеку»).

Наслідком цього стає небажання брати участь у соціальних контактах (родина, освітнє середовище), спілкуватися з людьми, дбати про здоров'я тощо. Таким дітям необхідне надання соціально-психологічної допомоги за трьома напрямками роботи: • з середовищем, • з близькими людьми, • з самою дитиною.

Робота з середовищем передбачає створення відчуття безпеки, ритмічності та константності. Почуття безпеки за пірамідою А. Маслоу є базовим для особистості, а для переселенців воно є надважливим та

необхідним, адже будь-яке відчуття загрози може спричинити повторні переживання, що негативно позначається на їх відновленні [40].

Оскільки у дітей внаслідок травмувальних подій, пов'язаних із війною, порушено ряд потреб, зокрема: потреба у безпеці, потреби у їжі та сні, у спілкуванні з однолітками тощо, необхідно в першу чергу на цьому сфокусувати увагу, а також важливо дотримуватися певного алгоритму у встановленні контакту з дитиною, що допоможе не порушувати її особистісні кордони та «відновити» відчуття безпеки.

Варто зауважити, що внутрішньо переміщені особи, а особливо діти, стали надзвичайно чутливими до гучних звуків, таких як, посилення шуму літака, різких звуків, збільшення частоти шуму, перегляду військових фільмів та телевізійних новин, великого скупчення людей та багато іншого.

Задля покращення психологічного стану дітей необхідно, щоб їхні умови життя були безпечними та стабільними, важливо створити для переселених дітей постійність умов, щоб вони часто не змінювали місця проживання, повторювали однієї ті самі види діяльності, зустрічалися з одними й тими ж людьми – саме в цьому полягає константність. Ритмічність полягає у виконанні зрозумілих та простих дій, а саме, прогулянки, харчування, режим сну, ранкова зарядка. Всі ці умови допомагають швидше пережити стрес та адаптуватися до нових умов життя.

РОЗДІЛ II

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ ВПО У КОЛЕКТИВІ ЗАКЛАДУ ОСВІТИ

2.1. Дослідно-експериментальна робота з виявлення особливостей соціальної адаптації дітей ВПО у колективі закладу освіти

Задля вивчення ситуації влаштування сімей внутрішньо переміщених осіб, забезпечення їх життєдіяльності та особливо пізнання умов соціального виховання й соціалізації дітей шкільного віку з таких сімей нами було проведено дослідження серед школярів закладів загальної середньої освіти міста Умані Черкаської області. Для учнів із внутрішньо переміщених сімей була розроблена анкета та проведено опитування серед 38 респондентів із загальноосвітніх навчальних закладів.

Оскільки опитування проводилось серед дітей молодшого та старшого віку, анкета була простою для доступного розуміння цієї вікової категорії дітей. Зміст анкети, загалом, був спрямований на вивчення процесу соціальної адаптації школярів із внутрішньо переміщених сімей до нового соціального середовища, оскільки шкільні соціальні педагоги зазначають, що цей процес відбувається дуже складно.

Опрацювавши загальні відомості про респондентів ми з'ясували, що:

- діти переселенців навчаються переважно у початкових (18 осіб) і середніх класах (20 осіб), що свідчить про доволі молодий вік їхніх батьків;
- кожна п'ята сім'я – неповна (8 осіб).

Здебільшого, вони складаються з матерів та їхніх дітей, батьки ж знаходяться на заробітках або перебувають ближче до місць попереднього постійного проживання;

- третина сімей є багатодітними (12 осіб);
- у сім'ях де двоє дітей (16 осіб);
- з одnodітних сімей (10 осіб, як правило це молодші школярі).

Досліджуючи міграційну ситуацію сімей, ми з'ясували, що усім дітям із сімей переселенців довелося пережити складні ситуації переміщення з одного населеного пункту до іншого. Зокрема, 12 дітей змінили 2 школи, 12 дітей – три школи, 6 дітей – чотири і більше шкіл. У такій ситуації власна родина залишається тим осередком затишку і опори, який дає можливість відчувати дитині власну захищеність, спрямованість у майбутнє, оптимізм.

У процесі опитування діти засвідчили, що найближчими і найнадійнішими для них є їх батьки. Вони часто діляться з батьками найважливішими подіями свого життя (63,2%), відчують від них любов і повагу до себе (65,8%), однак діти хотіли б більше часу проводити з ними, тому що за буденними клопатами не завжди це їм вдається.

Відповідно, ми прагнули з'ясувати наскільки ж захищеними відчують себе діти-переселенці у новому шкільному колективі і прийшли до висновку, що опитувані загалом задоволені ситуацією, яка складається для них у школі. Разом з тим, нас дуже турбує той факт, що 16 осіб (42%) школярів-переселенців періодично відчують образи в шкільному середовищі. Однак такі діти не самотні, їх завжди можуть захистити та прийти на поміч учителі, соціальні педагоги, практичні психологи, брати та сестри.

Наше дослідження показало, що близько половини школярів з внутрішньо переміщених сімей знайшли за місцем проживання та у школі друзів з якими любляють спілкуватись, гуляти, проводити вільний час.

Інша частина респондентів проводить своє дозвілля за комп'ютером (34,2%), переглядом кінофільмів (39,5%), читанням книг (21,1%) тощо.

Насторожує той факт, що кожен третій учень взагалі не має шкільних товаришів, а 31,6% респондентів мають лише по одному другу. Навіть та половина, яка констатувала наявність друзів не завжди відкриваються їм, про що засвідчили 84,2% школярів-переселенців. 23,7% опитаних мають потребу саме у справжніх друзях, а не в матеріальних подарунках. Кожен четвертий респондент переживає ностальгію і за колишніми друзями і місцем

проживання. Однак, чим молодші за віком школярі, тим менше у них проявляється потяг повернення на малу батьківщину.

Школярі-переселенці мріють про збереження чи повернення здоров'я (41,1%), встановлення миру в Україні (59,5%), цікаві подорожі (34,2%).

Досліджуючи адаптацію до навчального процесу у закладах загальної середньої освіти ми з'ясували, що 68,4% респондентів не відчують ніяких труднощів у процесі сприйняття і засвоєння навчального матеріалу, хоча частина школярів-переселенців є російськомовними.

Одночасно у школярів-переселенців існують розходження у поглядах, сприйнятті явищ та подій у порівнянні з однокласниками, відсутнє глибоке взаєморозуміння. Психологічні бар'єри, відчуття прискіпливого ставлення до себе, не дає респондентам (84,3%) повною мірою продемонструвати свої знання під час відповіді на уроках.

Загалом, потрібно зазначити, що школярі із сімей переселенців пройшли найскладніші етапи адаптації і переважно знаходяться на середньому та високому рівні соціальної адаптації. Проте для окремих дітей цієї категорії адаптивні процеси відбуваються повільно, ніби застигають на початковому етапі й не просуваються у позитивному напрямі. Окремі школярі перебувають у «групі ризику» та потребують значної уваги з боку шкільних соціальних педагогів. За умов докладання належних фахових зусиль та умінь школярі із внутрішньо переміщених осіб зможуть ефективно адаптуватись до нового середовища та соціалізуватися загалом.

Робота з близьким оточенням передбачає врівноваження стану батьків, адже між ними та дітьми існує психоемоційний зв'язок, який впливає на почуття як дорослих, так і дітей. Робота з самою дитиною полягає в наданні соціально-психологічної допомоги і передбачає наступні етапи:

1. Відновлення відчуття безпеки – емоційної та тілесної рівноваги, зниження захисних механізмів, які виникають у кризових ситуаціях.

2. Відновлення та зміцнення психологічних ресурсів дитини полягає у сприянні активізації природних ресурсів психіки дитини, на тлі яких можливий вихід із кризових станів.

3. Реакція на негативні переживання, які пов'язані зі стресовими чинниками, полягає у створенні умов для прямого чи символічного прояву та копінгування сильних негативних переживань, які можуть впливати на розвиток ПТСР.

4. Активація природних механізмів самовдосконалення, адаптація до нових обставин – характеризується заохоченням та зміцненням позитивних змін дитячих станів, підсилювання природного середовища (відвідування гуртків за інтересами, заняття творчістю, спілкування з однолітками) [7].

Під час спілкування з дитиною не рекомендується:

1. Розпитувати у дитини про військові дії, які вона могла побачити, проте, як вона себе почувала, коли лунав звук сирени або було чути вибухи та постріли.

2. Розпитувати дитину про її рідних та близьких, що залишилися у місцях ведення бойових дій та на тимчасово окупованих територіях.

3. Порувати особистісні кордони дитини (перш ніж взяти її за руку чи обійняти, обов'язково потрібно запитати, чи можна це зробити).

4. Проявляти нещирі емоції (кожна людина має власні переживання, і якщо немає відповідного настрою, то не треба «натягувати» посмішку у спілкуванні з дитиною, адже діти добре відчують нещирість дорослих, і це може негативно вплинути на налагодження стосунків).

5. У присутності дитини обговорювати травматичні події, пов'язані із військовими діями.

6. Запитувати: «А як було у тебе вдома?», краще запитати: «А як тобі подобається?» або «Як би тобі хотілось?».

7. Використовувати ненормативну лексику у присутності дитини.

При наданні соціально-психологічної допомоги дітям значна роль належить батькам, адже від їхньої підтримки залежить, як швидко дитина

стане відчувати себе безпечно та впевнено, адаптується до нового оточення в нових умовах життя. На адаптацію дитини також впливає її позитивний настрій та відчуття готовності долати можливі труднощі.

Варто зазначити, що травмуючі події відбиваються на учнях, вчителів і на процесі навчання загалом. Це виявляється в тому, що у дітей, які зазнали травмуючих подій, виникають труднощі з концентрацією, увагою та поведінкою. Деякі учні можуть бути занадто тихими та замкненими в собі, інші – надмірно активними. У багатьох дітей виникають труднощі з успішністю.

Процес адаптації до навчального процесу в нових умовах у кожної дитини відбуватиметься по-різному – залежно від рівня травматичного досвіду та його наслідків. Важливою є роль кожного вчителя, вихователя, який працює з дитиною (дітьми) в цей період, зокрема їхня здатність бачити, розуміти та конструктивно ставитися до емоційних та поведінкових проявів дітей, що виникають внаслідок переживання ними стресових/ травмуючих ситуацій.

Полегшити процес адаптації до нових умов навчання також може внесення певних допустимих змін до навчального процесу. Наприклад, на певний час варто планувати коротші за тривалістю та менш інтенсивні уроки, зменшити обсяг домашнього завдання, змінити вимоги до перевірки рівня знань дитини, проводити більше заходів, спрямованих на нормалізацію життя закладу освіти та учнів, залучати дитину до активностей, що дозволяють їй виявити свої сильні сторони, шукати можливості для проведення з дитиною та дитячими колективами необхідних додаткових занять (наприклад, корекційної роботи, профілактичних занять, психологічних тренінгів тощо). Це допоможе посилити здатність дітей долати фактори, що нагадують про травмуючу подію. Важливою є також співпраця з батьками: можна почути їхні спостереження за дитиною та проаналізувати, які фактори мають значний вплив на дитину, і в такий спосіб краще розуміти причини змін в її поведінці та навчанні [34].

Шкільна адаптація тісно пов'язана із соціальною адаптацією, яка зумовлена змінами соціальної реальності та життєвими обставинами та потребує особливої мобілізації та оптимізації зусиль школяра у відповідь на ці зміни. На допомогу учням, у цьому складному для них процесі, мають прийти дорослі та спеціально підготовлені фахівці, зокрема, соціальні педагоги закладів та установ освіти. Вони мають свідомо втручатись в адаптивну ситуацію для школярів із внутрішньопереміщених сімей, яка полягає у їх «пристосуванні» до нового:

- місця проживання (міста, житла);
- порядку, правил та режиму навчання і відпочинку;
- шкільного і класного колективу (педагогів, учнів).

Метою соціально-психологічної підтримки дітей з категорії ВПО має бути допомога, що спрямована на подолання проблем розвитку, викликаних пережитим досвідом вимушеного внутрішнього переміщення. Така допомога передбачає:

1. Робота з усією сім'єю з метою забезпечення умов для оптимального розвитку дитини та можливостей для розкриття її здібностей: створення сприятливого соціально-психологічного клімату в закладі освіти (психологічна просвіта педагогічних працівників, батьків); застосування міжсекторальної взаємодії та мультидисциплінарного підходу до вирішення проблем, які виникають; залучення до надання психологічної допомоги висококваліфікованих фахівців: практичних психологів, соціальних педагогів, психотерапевтів.

2. Стимулювання розвитку через підтримку дитини: забезпечення індивідуальним психологічним супроводом дітей, вихованців, учнів, студентів зазначених категорій та надання їм необхідної корекційної, реабілітаційної і соціально-педагогічної допомоги; залучення постраждалих дітей до участі в діяльності позашкільних навчальних закладів з метою створення умов для їх самореалізації: проведення психологічної діагностики та корекційно-відновлювальної роботи з дітьми даної категорії; залучення

вихованців, учнів, студентів зазначених категорій до активної виховної і розвивальної діяльності в позаурочний час.

3. Усунення перешкод для розвитку дитини: соціально-педагогічна допомога сім'ям вимушених переселенців у налагодженні соціальних зв'язків; надання соціально-педагогічної і психологічної допомоги студентам закладів вищої та передвищої освіти в адаптації до нових умов навчально-виховного процесу та налагодження побутових умов їх проживання і встановлення нових соціальних зв'язків у закладі освіти та за його межами; недопущення своїми діями чи бездіяльністю вторинної травматизації учасників навчально-виховного процесу та, у разі потреби, перенаправлення дітей, батьків і педагогів до інших спеціалістів.

Варто підкреслити, що соціальна адаптація одночасно виступає процесом і станом. Процес адаптації розглядається як входження особи в певну групу, засвоєння нею норм, відносин та займання певного місця у структурі відносин між членами групи. Стан соціальної адаптації – це характеристика відносин людини, групи із зовнішнім середовищем, яке слугує виразом успішності адаптації як процесу [33].

Розглядаючи соціальну адаптацію як процес, спрямований на оптимізацію взаємовідносин людини і соціального середовища, необхідно враховувати, що цей процес є двостороннім, а саме: з одного боку, людина корегує свою поведінку відносно вимог соціуму, тобто цей процес пов'язаний з активною зміною своєї особистості, корекцією своїх власних установок і стереотипів поведінки; з іншого – людина впливає на соціальне середовище, внаслідок чого воно також зазнає певних змін.

Важливим моментом здійснення процесу соціальної адаптації є визначення показників та критеріїв її успішності. До них можна віднести: позитивний емоційний стан в адаптивній ситуації, яку переживає школяр; позитивне ретроспективне співставлення з попередньою життєвою ситуацією; позитивне суб'єктивне самооцінювання досягнутого ступеня

адаптації; результати і досягнення в навчанні; задоволення взаєминами в сім'ї, школі; оптимізм, відсутність тривожності.

Високий показник: Стійка задоволеність дітей становищем, яке вони займають у закладі освіти, відсутні труднощі у нових умовах навчання, високі і добрі показники успішності, активна участь у поза навчальних заняттях, громадському житті класу і школи. Притаманна впевненість в собі, комунікабельність, наявність широкого кола друзів. Відчуття цілковитої захищеності у сімейному середовищі

Середній показник: Діти задоволені своїм положенням у класному колективі, проте спостерігається низький статус у міжособистісних стосунках. Відчуття тривожності у нових умовах, очікування щодо перевірки і контролю знань. Наявне незадоволення результатами навчання, проте можливий вияв самостійності, зосередженості, змобілізованості власних зусиль та досягнення успіхів у діяльності, яка їм до вподоби. Відповідальність за власні дії та вчинки ситуативна. Прояви пасивності можуть змінюватись бажаннями активної діяльності.

Недостатній показник: Школярі не мають особливих успіхів у вивченні основних предметів, болюче реагують на неуспіх у значимих сферах життєдіяльності, відчувають високий рівень тривожності в нових умовах навчання, переживання, як буде сприйматись відповідь однокласниками і учителем, а відтак боязнь і сором відповідати під час уроків. Неузгодженість стосунків у школі та сім'ї, відсутність друзів, відчуття самотності, незахищеності; наявна неадекватна поведінка в шкільному та сімейному середовищі. Виявляють внутрішнє і зовнішнє негативне ставлення до норм і вимог навчання, мають низький рівень суб'єктивного контролю, можуть конфліктувати з однокласниками і учителями, емоційно нестабільні, через що не вміють знаходити продуктивного виходу з конфліктних ситуацій.

Показниками успішної соціальної адаптації школярів з внутрішньо переміщених сімей виступає достатній соціальний статус індивіда в певному середовищі, його психологічне задоволення цим середовищем і його

найбільш важливими елементами, зокрема, задоволення навчанням, спілкуванням, побутом, їх організацією, умовами, змістом, формами тощо. Показниками низької соціальної адаптації є прагнення суб'єкта переміститись в інше соціальне середовище, відхилення у поведінці [3].

Для успішної соціальної адаптації ВПО, як дітей, так і дорослих, важливо навчати й інформувати їх про шляхи розв'язання проблем, роз'яснювати алгоритм дій, переконувати, показувати зразки дій, наводити приклади, ілюстрації, демонстрації, аналізувати ситуації, виконувати вправи, перевіряти й корегувати дії.

Це вимагає в соціальному супроводі досліджуваних сімей застосування таких форм соціально-педагогічної роботи, як лекції, індивідуальні просвітні бесіди для формування знань і переконань, мотивації до розв'язання власних проблем, а також для формування умінь – тренінги, групи підтримки тощо.

2.2. Практичні рекомендації щодо створення оптимальних умов успішної соціальної адаптації дітей ВПО у колективі закладу освіти

Державна служба якості освіти розробила рекомендації, які допоможуть директору школи організувати безпечне освітнє середовище і в очному, і в дистанційному, і у змішаному форматі навчання, а також більш ефективно змінювати формати залежно від безпекової ситуації.

У збройних конфліктах питання збереження закладів освіти як безпечного простору є надзвичайно гострим. У 2015 році ООН розробила Декларацію про безпеку шкіл, яку станом на 2022 рік підписало 109 країн, серед яких немає Росії. Сьогодні ж в Україні ця країна-агресор розглядає заклади освіти як об'єкти для обстрілів.

За інформацією Міністерства освіти і науки України, станом на 18 серпня 2022 року від бомбардувань та обстрілів пошкоджень зазнали 2300 закладів освіти, з них 286 зруйновані повністю.

Під час військових дій та ще тривалий час після їх закінчення заклади освіти в Україні працюватимуть у нових для себе вимогах до безпечного освітнього середовища. Облаштування укриттів та організація безпечного освітнього простору у школі – одне з найважливіших завдань для директора.

З початком нового навчального року у кожному закладі освіти індивідуально ухвалюється рішення щодо організації освітнього процесу – очно, дистанційно чи у змішаному форматі. Це рішення залежатиме, зокрема, від безпекової ситуації, наявності, стану та місткості укриття та від результатів обстеження школи спеціальними комісіями.

Вимоги та рекомендації щодо облаштування безпечного укриття у закладі освіти розробила Державна служба з надзвичайних ситуацій, а також надало Міністерство освіти і науки України. Ці рекомендації розроблені Державною службою якості освіти спільно з експертами ініціативи “Система забезпечення якості освіти”, яка впроваджується в межах проекту “Супровід урядових реформ в Україні” (SURGe), що реалізується компанією Alinea International за кошти Уряду Канади.

Безпечний фізичний простір для перебування учнів та працівників

Облаштуйте безпечний простір у закладі

- Перегляньте облаштування навчальних кабінетів

Особливо це актуально для закладів, які будуть працювати в очному, або ж у змішаному форматі. Навчальні кабінети варто максимально вивільнити від відкритих полиць, стендів тощо.

Варто пам'ятати: ніщо не повинно перешкоджати руху під час евакуації учнів. Таким чином, шафи, полички, мобільні полички та органайзери, безкаркасні меблі варто розташувати/згрупувати у приміщенні так, щоб вони не перешкождали руху дітей між рядами. Заздалегідь необхідно згорнути та прибрати килимки, щоб уникнути спотикання, падіння під час евакуації.

- Організуйте безпечне та безперешкодне пересування по школі

Варто додатково оглянути коридори на предмет розташування там кімнатних рослин та інших об'єктів, що можуть стати перешкодою при евакуації. Слід максимально звільнити коридори та просторові осередки (рекреації) від речей, що можуть заважати екстреній евакуації та бути джерелом травмування.

На сходових клітинах слід нанести маркування на першій та останній сходинці, а також на перилах.

Проходи до всіх запасних виходів мають бути вільними та доступними. Варто це додатково оглянути та перевірити.

Безпечне освітнє середовище

Розробіть та запровадьте у школі чіткі процедури реагування та поведінки у надзвичайних ситуаціях.

Однією з передумов безпечного освітнього середовища є наявність чітких процедур реагування/поведінки, знання цих процедур усіма працівниками закладу та постійне відпрацювання правил з учнями.

Першочергово це мають бути:

1. Шляхи для евакуації (у тому числі до найближчого укриття, якщо таке не обладнане у закладі)

- перегляньте шляхи евакуації з урахуванням розміщення укриття (у закладі чи споруді поблизу закладу освіти);
- розробіть “альтернативні” шляхи евакуації у випадку непередбачуваних ситуацій;
- забезпечте безумовне знання усіма працівниками закладу цих шляхів. Для цього варто відпрацювати евакуацію з кожного приміщення спочатку педагогами, а потім тренуватися з учнями;

2. Протоколи безпеки для учнів різного віку щодо правил поведіння під час повітряних тривог, евакуації, перебування у сховищі /укритті.

Протокол безпеки – це певний набір правил, процедур, якими повинні керуватися педагоги та учні у закладі освіти щодо певної ситуації. З огляду

на ризики безпеки, таких протоколів у закладі має бути декілька, зокрема щодо дій під час повітряних тривог та проведення евакуації, перебування в укритті, поведження під час уроків онлайн.

Кілька порад щодо розробки протоколів безпеки:

- Не шукайте універсального рішення. Протоколи не можуть бути однаковими у всіх школах. Бо кожен заклад, розробляючи такий документ, керується особливостями розміщення школи, характеристиками та архітектурними особливостями її будівлі, а разом з тим – ресурсами, формами організації освітнього процесу тощо.
- Протокол безпеки має відповідати загальним рекомендаціям ДСНС.
- До розробки протоколів безпеки варто залучити педагогів. Це дозволить сформувати спільне бачення та прийняття напрацьованих процедур.
- Формулюйте тексти у протоколах безпеки з розрахунку на сприйняття їх дітьми. Використовуйте лаконічні та чіткі речення: “Візьми свій наплічник”, “Візьми свій одяг”, “Стеж за вказівками учителя і приготуйся виходити”, “Не штовхайся”, “Не біжи”, “Йди швидким кроком, але тримайся своєї групи”, “Допоможи тому, хто спіткнувся чи впав” [2].

Приклади:

1. Алгоритм дій для вчителя під час сигналу “Повітряна тривога”, розроблений Міністерством освіти і науки України.

Проводьте щоденне інформування/інструктажі щодо протоколів безпеки з дітьми

Як і з будь-якими правилами, з протоколами безпеки діють дві умови:

1. Діти розуміють правила.
2. Правила рутинно повторюються і проговорюються з дітьми щодня.

В умовах воєнного стану і проведення освітнього процесу в очному або змішаному форматі важливо щоденно повторювати з учнями правила

евакуації. Регулярності також потребують тренувальні евакуації. Навіть якщо при цьому втрачається навчальний час, в умовах реальної загрози безпеці учнів та педагогів роль таких тренувань не можна недооцінювати.

Для наймолодших учнів тренувальні евакуації важливо проводити з мінімальним стресом, залучаючи елементи гри, аби не провокувати/посилювати тривожність. Наприклад, допомогти улюбленому дітьми персонажу знайти дорогу до сховища. Це також допоможе дітям звикнути до правил евакуації. Такі тренування можна також проводити як настільну гру – так діти добре запам'ятовують алгоритм дій.

Для учнів базової школи важливо мати відповіді на всі їхні запитання щодо безпеки та детально з ними розібрати протокол/план евакуації. Учням базової та старшої школи потрібно звернути увагу на те, що колективна безпека залежить від кожного, тому так важливо, щоб усі учні дотримувалися визначених правил.

Тренування також покажуть слабкі місця в плані евакуації, які можна виправити до настання можливих критичних ситуацій.

Інформуйте учнів про правила мінної безпеки, проводьте заходи із залученням ДСНС

У тих регіонах, де велися бойові дії та які були звільнені з-під окупації, увага до питань мінної безпеки є особливо важливою. Однак усім дітям, незалежно від того, в якому регіоні країни вони перебувають, сьогодні важливо знати про правила поведінки з вибухонебезпечними предметами.

Кілька матеріалів про те, яких правил потрібно дотримуватися:

- Інтерактивна онлайн-книга для дітей молодшого віку “Мінна безпека не без Пека”.
- Пам'ятка: Мінна безпека. Що потрібно знати та виконувати.

Важливо також включати актуальний матеріал щодо мінної безпеки у курс “Захист України” у старшій школі.

Забезпечте проходження працівниками школи навчань з надання першої невідкладної допомоги

Володіння навичками першої допомоги сьогодні, як ніколи, актуальне, особливо для працівників закладів освіти. Наприклад, тренінги з першої допомоги дітям проводить Ukrainian Paramedic Group.

Підтримуйте проходження педагогічними працівниками психологічних тренінгів

Особиста стійкість учителів та вміння надати необхідну підтримку учням під час надзвичайних ситуацій воєнного характеру надважливі в умовах воєнного стану.

Емоційний стан педагогів важливий також для якості викладання і якості результатів навчання учнів.

Що варто тримати на контролі керівнику закладу:

- Директору важливо знати, як почуваються вчителі, яким є рівень тривожності кожного вчителя за свою безпеку, безпеку родини. Поцікавтесь, які найбільші для себе виклики вбачають педагоги на початку навчального року, де потребують підтримки, та що, на їхню думку, керівник міг би зробити, щоб підтримати колектив школи. Самопочуття педагогів відіграє значну роль у формуванні сприятливого освітнього середовища для учнів. Щоб зібрати цю інформацію, можна провести онлайн-опитування анонімно або через особисті інтерв'ю, якщо колектив школи невеликий. Такі опитування дадуть директору школи розуміння, яку допомогу потрібно шукати зовні, а що можна зробити самостійно для культивування максимального комфортного середовища.

- Як показують дослідження добробуту (well being) вчителів у зонах конфліктів та бойових дій, – найвищий рівень стресу, професійне вигорання переживають найменш досвідчені вчителі. І це відразу відображається на якості роботи з учнями. Тому керівнику, маючи результати опитувань щодо добробуту і самопочуття педагогів своєї школи,

варто звернути увагу, чи не проявляються у закладі такі тенденції та запропонувати превентивну роботу/допомогу таким педагогам.

- Важливо пам'ятати, що частина учнів можуть мати статус внутрішньо переміщених осіб. Тобто, окрім того, що вчителі забезпечують освітній процес, вони також мають створювати безпечне освітнє середовище, забезпечувати емоційні потреби учнів. Разом з тим, навчаючи внутрішньо переміщених дітей, вчителі самі можуть мати статус ВПО, а отже, переживати ті ж труднощі, що й учні. Тому керівнику школи важливо забезпечувати педагогам постійну психологічну підтримку, різноманітні тренінги від психологів: техніки управління стресом, саморегуляції, арттерапії тощо.

- Пошук можливостей для психологічної підтримки свого колективу – важливе завдання директора в умовах війни. Може допомогти збільшення часу на спілкування між колегами – формування спільноти педагогів. Корисно, коли не лише професійні питання є предметом обговорень з колегами, а й почуття, переживання, страхи.

Налагодьте та підтримуйте партнерство з батьками

Якщо у школі ухвалюється рішення про проведення навчання очно чи у змішаному форматі, важливо оперативно та максимально повно донести цю інформацію до батьків. Вони мають отримати від керівника школи інформацію про наявність та стан укриття у школі або ж про шляхи евакуації, якщо укриття знаходиться за межами школи.

Протоколи безпеки для випадків повітряної тривоги, евакуації до укриття в школі чи за її межами – також інформація, яку яку необхідно прокомунікувати із батьками. Це важливо з кількох причин:

- по-перше, батьки мають знати, що відбувається з їхніми дітьми у школі у разі сигналу “повітряна тривога”, як і куди здійснюється евакуація;
- по-друге, володіння інформацією про протоколи безпеки дозволить батькам додатково проговорити їх із дітьми, переконати їх дотримуватися і не хвилюватися.

Важливо спільно з батьками також домовитися про додатковий вміст шкільного наплічника, окрім навчальних матеріалів. Наприклад, вода, перекус, необхідні ліки з інструкцією щодо того, як і коли їх потрібно приймати, запискою з прізвищем дитини, батьків, контактними телефонами, адресою. Вчитель у свою чергу має володіти максимально повною інформацією про особливі потреби дитини – можливі реакції на стрес, особливі ліки, які треба вживати, алергічні реакції.

Перегляньте антибулінгові політики

Це особливо актуально для закладів, у яких навчаються діти числа внутрішньо переміщених осіб.

Прості кроки, які можна зробити для цього:

- Частіше практикувати опитування серед учнів щодо відчуття психологічного комфорту у закладі (стосується в тому числі онлайн-ового середовища закладу, якщо освітній процес відбувається виключно дистанційно)
- Спонукаати педагогів застосовувати позитивне управління класом – уникати покарань, гучних зауважень, водночас впроваджуючи дуже чіткі правила для спілкування/поведінки під час навчання дистанційно та онлайн-уроків
- Сконцентрувати увагу у роботі з учнями щодо запобігання булінгу безпосередньо на навчальній діяльності. Зокрема, педагоги можуть підбирати навчальні матеріали, з допомогою яких учні могли б навчатися вирішувати міжособистісні конфлікти у мирний спосіб, пропонувати ситуації, в яких учні можуть бути медіаторами при вирішенні конфліктних питань з однокласниками
- Включати до уроків, у навчальний матеріал для самостійного опрацювання чи спільного обговорення елементи соціально-емоційного навчання, зокрема розуміння і керування емоціями (в тому числі агресією), емпатія, навички комунікації та вирішення конфліктів [6].

Адаптаційні заходи для учнів

Перегляньте або розробіть адаптаційні заходи для учнів на початку навчального року (стосується усіх закладів, однак особливо тих, що приймають дітей ВПО).

У поточному навчальному році у школах збільшилась кількість дітей, родини яких змушені були переселитися на більш безпечні території. Тому, окрім традиційних адаптаційних практик для учнів при переході між ланками освіти, варто дуже уважно поставитися до адаптації дітей ВПО до нового для них освітнього середовища.

Про що треба пам'ятати, коли йдеться про дітей з числа ВПО:

- досвід переселення є дуже виснажливим, у дітей може не вистачати сил на навчання;
- навчальні втрати можуть бути більшими порівняно з учнями, які не залишали свої домівки;
- можливі проблеми з розумінням матеріалу, якщо до того учні навчалися російською мовою;
- діти можуть не мати простору для навчання онлайн у тому місці, де вони тимчасово мешкають, можуть не мати належного одягу, взуття, шкільного приладдя, планшета чи ноутбука;
- діти можуть мати дуже травматичний досвід війни.

Як допомогти дітям ВПО з адаптацією до нового закладу:

- Прийміть до школи дітей з числа ВПО, батьки яких подали заяву до вашого закладу.
- Вивчіть, у яких умовах перебуває дитина, який її досвід переселення, які потреби має, щоб повноцінно розпочати навчання.
- Організуйте спілкування практичного психолога з батьками/опікунами, а також із дитиною. За результатами такого спілкування психолог зможе сформулювати свої рекомендації класному керівникові та педагогам, які працюватимуть із учнями з числа ВПО.

- Запросіть дітей ВПО разом із батьками на адаптаційний візит до школи напередодні початку навчання. Якщо це неможливо, організуйте зустріч онлайн. Таким чином батьки й діти зможуть отримати інформацію про те, як відбуватиметься навчання, познайомляться з педагогами, дізнаються, як відбуватиметься адаптація дитини до навчання у новій школі, до кого можна звернутися за допомогою тощо.

- Подумайте, хто з учнів може якийсь час виконувати роль куратора – познайомить зі школою (якщо школа працюватиме очно), правилами, розкаже про різні можливості для дозвілля, спорту тощо.

- З початком навчального року приділіть увагу знайомству з новоприбулими учнями з числа ВПО. Педагогам також важливо вибудувати відносини так, щоб внутрішньо переміщені діти відчували підтримку, однак поряд з тим це не особливо їх виокремлювало серед інших учнів класу.

- Приділіть увагу діагностиці навчальних втрат у новоприбулих учнів, адже може скластися ситуація, коли діти не мали змоги навчатися протягом кількох місяців з початку війни. Цілком можливо, що такі учні потребуватимуть додаткових консультацій для надолуження прогалин у знаннях [65].

Оцініть готовність закладу змінювати спосіб організації освітнього процесу

В час війни та у післявоєнний період кожен заклад освіти має бути готовим для швидкого переходу до дистанційного або змішаного навчання. Очевидно, що така готовність стане запорукою успішності роботи шкіл.

Які складові має така готовність?

1. Гнучкий розклад уроків

На початку року варто розробити одразу кілька варіантів розкладу навчальних занять: для очного, дистанційного та змішаного навчання.

Розклад для дистанційного навчання має відрізнятися меншою кількістю навчальних годин в режимі синхронного навчання. Це можна

зробити із застосуванням різних стратегій: розподілу часу уроків на синхронне та асинхронне навчання, зменшення кількості часу уроків, включення індивідуальних консультацій до розкладу з урахуванням перерозподіленого часу тощо.

Змішане навчання може застосовуватися у різний спосіб. У разі, коли передбачається часткове відвідування закладу освіти (кілька днів на тиждень або окремих уроків тощо), розклад також має бути адаптований відповідно до нових умов навчання.

Можливий також варіант розроблення єдиного розкладу з відповідними примітками (кольоровими, символічними тощо), які будуть працювати у змінених умовах навчання.

2. Комп'ютери та Інтернет

Технічне забезпечення дистанційного навчання залишається однією з важливих умов його якості. Водночас саме цю умову найскладніше забезпечити в закладі освіти, оскільки вона здебільшого залежить від батьків дітей та засновника школи. Меншою мірою на її забезпечення можуть впливати керівник та педагогічні працівники.

Що не завадить зробити керівнику школи?

- Зібрати дані про наявність у вчителів та учнів засобів для навчання: комп'ютер/ноутбук, доступ до Інтернету, смартфон, місце для навчання.
- Звернутися до засновника з проханням задовольнити потребу у технічних засобах для роботи вчителів.
- Спробувати залучити ресурси для забезпечення учнів/учениць, які цього потребують, необхідним обладнанням. Отримати додаткові ресурси допоможе оголошення на сторінці закладу освіти, звернення за допомогою до засновників шкіл, волонтерів, благодійних організацій, організація благодійних заходів, залучення батьків до пошуку ресурсів.
- Передбачити можливість дистанційного навчання для вразливих категорій учнів безпосередньо у приміщенні школи, якщо не вдалося

залучити ресурси для забезпечення їх необхідним обладнанням удома. Додатковим варіантом забезпечення освітніх потреб таких учнів/учениць може бути проведення в очному форматі консультацій (індивідуальних та групових) за окремим стабільним графіком.

Своєчасні та ефективні управлінські рішення сприятимуть підвищенню якості організації освітнього процесу в умовах дистанційного навчання.

3. Інструкції/протоколи/алгоритми для вчителів, заступників директорів, інформація для батьків щодо онлайн-навчання

Наявність розроблених чітких правил та алгоритмів для всіх учасників освітнього процесу полегшує перехід з однієї форми навчання на іншу та робить організацію освітнього процесу гнучкою.

Правила для учнів можуть стосуватися:

- особливостей роботи на електронних платформах;
- включення в онлайн-урок;
- можливостей вмикати та вимикати камери та мікрофони під час онлайн-уроків;
- особливостей організації роботи в асинхронному режимі;
- спілкування з педагогічними працівниками.

Для педагогічних працівників також варто розробити інструкції щодо:

- організації освітнього процесу;
- використання електронних платформ та ресурсів;
- особливостей проведення уроків у синхронному та асинхронному режимі.

Варто розробити кілька можливих моделей перерозподілу навчального часу для різних навчальних предметів.

Особливу увагу слід приділити також адаптації педагогами календарно-тематичних планів. Вони можуть використовувати одну чи кілька стратегій, наприклад: узагальнення та укрупнення тем, інтеграція

змісту, скорочення опційних тем і тем, передбачених для повторення матеріалу, розподіл тем на синхронне та асинхронне вивчення тощо.

Відсутність розробленої чіткої структури та методики дистанційного онлайн-уроку призводить до необхідності розроблення відповідних алгоритмів та методичних рекомендацій для вчителів на рівні школи. Вони мають бути рамковими, але окреслювати основні вимоги до проведення уроків у синхронному режимі.

4. Електронні журнали, платформа з навчальними матеріалами

В умовах переходу з однієї форми навчання на іншу оптимальною формою для фіксації результатів навчання учнів та надання їм зворотного зв'язку є електронний журнал. Бажано, щоб заклад освіти перейшов на ведення електронної документації та обрав найбільш зручний для нього ресурс для ведення електронного журналу, враховуючи вимоги та рекомендації МОН до таких ресурсів.

Важливою функцією електронного журналу є надання зворотного зв'язку учням та їхнім батькам щодо успішності навчання. Більш ефективним такий зв'язок буде, якщо передбачатиме, окрім бальної (або рівневої) оцінки, вербальну характеристику та/або коментарі для учня щодо його подальшого навчального поступу.

З огляду на те, що в умовах війни очевидною є необхідність системної організації дистанційного навчання як форми, альтернативної очному навчанню, необхідно обрати єдину платформу для навчання учнів, яка б містила розроблені та систематизовані матеріали з усіх навчальних предметів для всіх класів.

Мова йде не про випадковий добір матеріалів чи розробок вчителів на короткі періоди, а саме про цілісні електронні курси, які враховують повний цикл навчання та містять:

- відеопояснення, текстові матеріали, розбиті на короткі блоки із відповідними завданнями та інструкціями;

- завдання для закріплення, практичного застосування, самоперевірки;

- систему тестування та надання розгорнутого зворотного зв'язку.

Наявність таких курсів дасть змогу максимально гнучко використовувати різні форми навчання, а в умовах очного навчання такий ресурс можна успішно застосовувати у межах технології “Перевернутий клас”.

5. Добір навчальних матеріалів та стратегій роботи з учнями під час уроків

Процес навчання, використання наочності, текстів до навчання потребує ретельного відбору та перегляду вчителями. Зокрема, варто:

- Застосовувати чутливий підхід до вибору текстів для читання, тем для обговорення через різний і часто травматичний досвід, який можуть мати діти (обстріли, втрата рідних, загибель батьків, батько на війні). Тексти про родину, рідний дім можуть дуже болісно сприйматися. Те саме стосується і добору відеоматеріалів, ілюстрацій, презентацій тощо.

- Уникати надмірної деталізації та опису подій війни, жорстокості ворогів, убивств, розстрілів, коли вчитель проводить бесіди з дітьми про війну або просто відповідає на дитячі питання щодо війни.

- Ретельно продумувати та за необхідності вносити зміни до стратегій педагогів щодо управління/взаємодії з класом з огляду на те, що діти зазнали психотравмивних дій і можуть бути чутливими до зовнішніх подразників (грюкіт, стукіт), емоційно відстороненими, з апатією, хронічною втомою, мати ризик саморуйнівної поведінки тощо.

З огляду на це педагогам варто:

- уникати голосних окриків, створення шумових ефектів, до прикладу, грюкання дверима, хлопання долонею по столу, різкі сигнали за допомогою будь-яких приладів, інші гучні звуки;

- адаптувати правила поведінки для учнів під час онлайн-уроків, наприклад, обговорити умови, коли камера може бути вимкненою, ситуації,

коли можна писати у приватні повідомлення учителю, а не в загальному чаті класу, тощо;

- передбачити створення ситуацій та умов для неформального спілкування учнів поза уроками задля встановлення більш тісних комунікаційних контактів між учнями;

- створювати умови для комунікації учнів у групах під час синхронного та асинхронного навчання, використовуючи інструменти поділу аудиторії на окремі кімнати, надаючи завдання для виконання у групах тощо.

З огляду на те, що під час стресу в учнів відбуваються зміни у психічних процесах (погіршується пам'ять, знижується концентрація та обсяг уваги, стає плутаним мовлення), знижується мотивація та пізнавальний інтерес, варто вживати певні методи та прийоми, які допоможуть “включити” учнів в урок та стимулюватимуть їх більш ефективно розумово працювати.

Наприклад, педагоги можуть:

- застосовувати прийоми та вправи для активізації уваги учнів, їх включення як на початку уроку, так і в процесі, якщо виникає така необхідність;

- створювати проблемні ситуації, ставити цікаві запитання, залучати учнів до спільних обговорень, мозкових атак з метою підвищення їхньої мотивації, пізнавальної активності та інтересу;

- застосовувати діяльнісні методи навчання, використовуючи віртуальні лабораторії або надаючи можливість для діяльності учнів в асинхронному режимі;

- дозувати завдання для самостійної роботи, ділити їх на невеликі блоки та надавати чіткі інструкції щодо опрацювання кожного блоку матеріалу або аудіо- чи письмові пояснення, коментарі.

Рекомендації класним керівникам

Основною допомогою в надзвичайних ситуаціях для дітей є:

Емоційна підтримка. Це перше, що спадає на думку, коли ми думаємо про підтримку, яку нам надають інші люди. Якщо в дорослих виникають

проблеми на роботі, члени сім'ї або друзі будуть кожного дня питати, як себе людина почуває та казати їй, що підтримують її. Це ж саме можна робити і з дітьми.

Інколи діти настільки переживають за своїх близьких, що бояться ставити їм запитання або не звертаються за підтримкою, тому що вважають, що цим вони засмутять близьку їм людину. Тому вчителям потрібно бути уважними до своїх учнів і бачити, хто з них потребує особливої уваги.

Можна запропонувати таку вправу, щоб кожен учень склав список усіх учнів класу, поміркував і написав навпроти кожного з прізвищ, що найбільш подобається в цій особі, які її чесноти. Вчитель збирає написане, опрацьовує і наступного тижня роздає кожній дитині аркуш з перерахованими рисами, які помітили однокласники.

Практична допомога. Допомогти впоратися з різними завданнями повсякденного життя. Інколи події так впливають на дитину, що їй важко концентрувати увагу на завданні. Розуміння цього та допомога у виконанні складних завдань є важливим елементом підтримки.

Обмін думками, ідеями. Досвід та думки інших людей про певні ситуації можуть бути корисними. Діти можуть використовувати героїв книжок чи фільмів, історичних персонажів інших людей, для обговорення того, як би вони себе вели в тій чи іншій ситуації. Обмін думками з дітьми щодо тієї чи іншої ситуації допомагає їм, оскільки вчить дивитися на ситуації/події з різних точок зору і надає можливість висловлювати власні погляди.

Пошук та обробка інформації. Діти підліткового віку можуть шукати різну інформацію про події, досліджувати історичні підґрунтя того, що відбувається, узагальнювати отримані знання і представляти як невеличкі проекти, які можна буде розглянути під час виховної години. Така форма роботи також є підтримкою, оскільки допомагає спрямувати енергію в пошуковому напрямі.

Рекомендації батькам щодо профілактики посттравматичних стресових розладів у дітей

- намагайтесь якомога менше змінювати звичний ритм життя дитини;
- побільше сну, відпочинку, позитивних вражень;
- організуйте можливість дитині для «розрядки» напруги – заняття спортом, танцями, рухливі ігри;
- харчування – може бути частим і маленькими порціями, не примушуйте дитину їсти, якщо вона не має апетиту. Харчування може бути легким і корисним (фрукти, овочі, соки);
- дитині (і вам також) необхідно побільше пити (вода, солодкий чай, компот, сік, морс);
- не відмовляйте дитині у солодкому. Неміцний чай із цукром, цукерка, чашка какао викликають позитивні емоції, почуття безпеки та стимулюють роботу мозку;
- не бійтесь зайвий раз обійняти, погладити дитину, потримати її за руку, зробити масаж або покласти руку на плече. Позитивні тілесні контакти дуже корисні для зняття напруги;
- теплий душ або ванна також допоможуть зняти зайву напругу;
- не потрібно без особливих причин водити дитину в місця масового скупчення людей. Це може підвищити її тривогу. При відвідуванні таких місць необхідна обов'язкова присутність поруч СПОКІЙНОГО дорослого. Поясніть дитині, куди і навіщо ви йдете;
- не варто дозволяти дитині на самоті дивитися телевізійні новини. Взагалі, чим менше теленовин із місць страшних подій побачить дитина, тим краще. У будь-якому разі, навіть якщо ваша дитина – підліток, вона потребує пояснення вашого ставлення до подій;
- створіть атмосферу безпеки (обіймайте дитину якомога частіше, розмовляйте з нею, приймайте участь в її іграх);
- подивіться разом з дитиною «хороші» фотографії – це дозволить звернутися до приємних образів з минулого, послабить неприємні спогади;

- читайте книжки – оповідання і казки, де описуються сюжети подолання страху героями;
- якщо дитина відчуває тривогу або страх, ви можете забезпечити для неї свою спокійну присутність, ненав'язливий фізичний контакт (обійняти, взяти за руку), тепло (укрити, дати теплий чай). Важливо говорити, що ви – поруч, що все добре, вона у безпеці;
- якщо дитина особливо «не слухається», виявляє надмірну активність, з незрозумілих причин кричить або сміється, – постарайтеся не відповідати агресивно. Можливо, рухова активність допомагає дитині впоратися зі стресом. «Супроводжуйте» її в русі (будьте поруч), намагаючись поступово знижувати темп. Можна спробувати ввести рамки – запропонувати рухливу гру «за правилами». Або переключити на активність, де є правила (бігати наввипередки, «битися» подушками, м'яти і рвати папір і ін.);
- дитині можуть снитися кошмарні сновидіння. Підтримайте її, вислухайте і заспокойте, переконайте, що в цьому немає нічого страшного;
- дайте дитині зрозуміти: ви всерйоз ставитеся до її переживань і ви знали інших дітей, які теж через це пройшли («Я знаю одного сміливого хлопчика, з яким теж таке трапилось»); поговоріть з дитиною про ті почуття, яких вона зазнала або відчуває. Ви можете сказати, що багато людей відчували тривогу, страх, гнів, безпорадність. І що ці почуття – нормальні. Розмову про почуття можна супроводжувати малюванням на вільну тему або ліпленням. А потім обговорити – що намальовано, що це означає, яким буде розвиток сюжету, як далі житиме персонаж, як йому допомогти і т.п.;
- зведіть розмову про подію з опису деталей на почуття;
- будь-яка, навіть маленька дитина, потребує пояснення того, що відбувається. Для неї важливо знати, чому батьки тривожаться, сердяться, горюють. Що відбувається в сім'ї, в місті. Постарайтеся пояснити це коротко (4–5 фраз) і спокійно.
- розмовляйте з дитиною про події, що відбулися, стільки, скільки у її потрібно. Не варто говорити: «Тобі це не зрозуміти», «Зрозумієш, коли

виростеш», «Я не можу тобі пояснити». Завжди є що сказати. Постарайтеся, щоб ваші фрази були зрозумілими і не лякали дитину.

- у будь-якій розмові про події, що відбулися, необхідно час від часу нагадувати дитині, що зараз ситуація більш стабільна, що дорослі знають (або вирішують), що робити. Що дитині є на кого покластися, поруч є дорослі турботливі люди.

- також можна сказати, що зараз багато фахівців думають про те, як допомогти людям у переживанні складних почуттів. Що багато людей – разом. І навіть у найскладнішій ситуації є ті, хто зможуть допомогти дитині.

- не можна дозволяти дитині стати тираном. Тому не виконуйте будь-які її бажання з почуття жалю.

- зараз, як ніколи, для дитини важливо **АКТИВНО ГРАТИСЯ**. Можливо, дитина буде будувати барикади, грати в «Майдан», «беркут» і «майданівців», військових. Інсценувати бійки, стрілянину, поранення, смерті. Ці ігри можуть спричинити безлад в вашій квартирі, але допоможуть знизити напругу дитині;

- вагому роль можуть зіграти ігри на відреагування агресії. Дитина може «озброюватися», нападати або захищатися, бути пораненою або «убитою» в грі. Усе це є нормальним способом дитини впоратися зі стресом. Можна запропонувати дитині «битву» подушками, повітряними кульками та ін. Також добре м'яти тісто, глину, пластилін і ліпити фігурки;

- заохочуйте ігри дитини з піском, водою, глиною (допоможіть їй винести назовні свої переживання у формі образів);

- велику роль серед ігор можуть зайняти ігри «в лікарню». Це також є нормальним і сприяє подоланню стресу.

Реагування дитини на травматичний стрес зазвичай нормалізується протягом місяця. Робота психіки над травматичним стресом позитивно завершується, не переходячи у формування посттравматичного стресового розладу [53; 54].

ВИСНОВКИ

У випускній кваліфікаційній роботі теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено умови успішної соціальної адаптації дітей ВПО у колективі закладу освіти. Результати проведеного дослідження, реалізовані мета та завдання надали підстави сформулювати такі висновки:

1. Систематизувавши теоретичні підходи щодо соціальної адаптації внутрішньо переміщених осіб, констатували, що адаптація – це процес бажаного або вимушеного входження до будь-якої сфери діяльності особистості, успішність якого залежить від ступеня узгодженості умов з можливостями організму та психіки людини; змістовим наповненням адаптації є поетапне набуття узгодженості між середовищем (біофізичним і суспільним) та особистістю із застосуванням взаємного певного впливу; ефективність процесу адаптації значною мірою залежить від взаємозалежності та взаємодоповнюваності біофізіологічних особливостей адаптанта, екологічних обставин у країні, психічних властивостей працівника, його психічного стану, психологічних реакцій на стреси, особливостей професійної діяльності, кваліфікації та культури людини, технологічного, науково-інформаційного розвитку суспільства.

2. Проаналізувавши категорію «діти ВПО» як об'єкт соціальної підтримки, встановили, що “адаптація дітей вимушених переселенців”, розуміється як процес пристосування дітей-переселенців до умов нового соціального середовища, формування адекватної системи стосунків із приймаючою громадою, інтеграції в соціальні групи нового поселення, прийняття норм і цінностей нового соціального оточення. Показником адаптованості дітей вимушених переселенців слугують: ступінь задоволеності собою, групою, а також різними сторонами своєї життєдіяльності; активне залучення у діяльність приймаючої громади; активність у досягненні поставлених завдань; соціальний комфорт; розуміння можливості реалізації власних цілей у майбутньому; соціально-педагогічна підтримка приймаючої громади.

3. З метою виявлення особливостей соціальної адаптації дітей ВПО у колективі закладу освіти нами було організовано дослідно-експериментальну роботу, спрямовану на вивчення ситуації влаштування сімей внутрішньо переміщених осіб, забезпечення їх життєдіяльності та особливо пізнання умов соціального виховання й соціалізації дітей шкільного віку. Дослідження показали, що усім дітям із сімей переселенців довелося пережити складні ситуації переміщення з одного населеного пункту до іншого; у процесі опитування діти засвідчили, що найближчими і найнадійнішими для них є їх батьки; опитувані загалом задоволені ситуацією, яка складається для них у школі; близько половини школярів з внутрішньо переміщених сімей знайшли за місцем проживання та у школі друзів, з якими люблять спілкуватись, гуляти, проводити вільний час; чим молодші за віком школярі, тим менше у них проявляється потяг повернення на малу батьківщину.

Дослідивши адаптацію до навчального процесу у закладах загальної середньої освіти, з'ясували, що 68,4% респондентів не відчують ніяких труднощів у процесі сприйняття і засвоєння навчального матеріалу, хоча частина школярів-переселенців є російськомовними. Психологічні бар'єри, відчуття прискіпливого ставлення до себе, не дає респондентам (84,3%) повною мірою продемонструвати свої знання під час відповіді на уроках.

4. Узагальнивши практичні рекомендації щодо створення умов успішної соціальної адаптації дітей ВПО у колективі закладу освіти, встановили, що робота з самою дитиною полягає в наданні соціально-психологічної допомоги і передбачає відновлення відчуття безпеки, відновлення та зміцнення психологічних ресурсів дитини, активацію природніх механізмів самовдосконалення.

Особливої уваги потребує створення безпечного фізичного простору для перебування учнів та працівників, тобто належного облаштування навчальних кабінетів, організації безпечного та безперешкодного пересування по школі, створення безпечного освітнього середовища,

забезпечення шляхів для евакуації, розроблення протоколів безпеки, проведення щоденних інформування/інструктажів щодо протоколів безпеки, інформування учнів про правила мінної безпеки, проведення заходів із залученням ДСНС; забезпечення проходження працівниками школи навчань з надання першої невідкладної допомоги, підтримка проходження педагогічними працівниками психологічних тренінгів, налагодження та підтримка партнерства з батьками, перегляду антибулінгової політики, організація адаптаційних заходів для учнів, активна допомога дітям ВПО з адаптацією до нового закладу.

Проведене дослідження не претендує на вичерпність висвітлення проблеми. Перспективним буде вивчення особливостей підготовки педагогічного персоналу до роботи з дітьми ВПО, розроблення алгоритмів конструктивної взаємодії батьків, представників закладу освіти та громадськості задля соціальної адаптації дітей внутрішньо переміщених осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аналітичні матеріали про діяльність психологічної служби у системі освіти, стан забезпечення закладів освіти практичними психологами і соціальними педагогами та рекомендації щодо пріоритетних напрямів психологічного супроводу та соціально-педагогічного патронажу учасників освітнього процесу у 2022/2023 навчальному році: Додаток до листа Міністерства освіти і науки України від 02.08.2022 №1/8794-22. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/shodo-diyalnosti-psihologichnoyi-sluzhbi-u-sistemi-osviti-v-20222023-navchalnomu-roci>.
2. Безпечний простір. Онлайн-курс EdEra про організацію безпечного психосоціального освітнього простору для вчителів і дітей, <https://study.ed-era.com/uk/courses/course/636>
3. Боняк В.О. Соціальний захист внутрішньо переміщених осіб: сучасний стан та перспективи удосконалення. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. http://www.lsej.org.ua/6_2023/1.pdf
4. Булінг і безпека дітей в інтернеті. Що робити вчителям і батькам, «Нова українська школа» <https://nus.org.ua/articles/buling-i-bezpeka-ditej-v-interneti-shho-robyty-vchytelyam-ibatkam/>
5. Булінг очима дитини: що робити дорослим, якщо учнів цькують, «Нова українська школа» <https://nus.org.ua/articles/buling-ochyma-dytyny-shho-robyty-doroslym-yakshho-uchnivtskuyut/>
6. Булінг у закладах освіти: куди звертатися по допомогу? <https://www.legalaid.gov.ua/publikatsiyi/buling-u-zakladah-osvity-kudy-zvertatysya-po-dopomogu/>
7. Види булінгу та кібербулінгу <https://edu.bullyingstop.org.ua/article/4>
8. Внутрішня міграція та тимчасові переміщення в Україні в умовах політичних та соціально-економічних загроз. Аналітична записка. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/vnutrishnya_migratsia-45aa1.pdf
9. ВПО зможуть виправити дані у заявці про взяття на облік і отримати перерахунок допомоги <https://bit.ly/3Ns72tq>
10. ВПО можуть отримати міжнародну грошову допомогу. Які програми доступні? <https://bit.ly/3aeccLp>
11. Вправи для боротьби зі стресом від програми HEART https://resource-centre-uploads.s3.amazonaws.com/uploads/stress_busters_ukr.pdf
12. Групові форми роботи в системі психосоціальної допомоги дітям і сім'ям, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій (досвід упровадження) / авт. кол. В. В. Байдик, Ю. С. Бондарук, Ю. П. Гопкало, Т. Б. Гніда, І. О. Корнієнко, Н. В. Лунченко, Ю. А. Луценко, Р. А. Мороз, І. І. Ткачук; заг. ред. В. Г. Панка, І. І. Ткачук. Київ:

Ніка-Центр, 2020. 122 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/723324/1/posibnykgrupoviformy.pdf>

13. Дем'яненко М. Внутрішньо переміщені особи України: актуальні проблеми та шляхи їх розв'язання. Україна: події, факти, коментарі. 2018. №3. С. 34–43. URL: <http://nbuviap.gov.ua/images/ukraine/2018/ukr3.pdf>.

14. Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0111-20#n16>

15. Динаміка міграції в Україні: де живе найбільше переселенців. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2018/05/11/infografika/suspilstvo/dynamika-mihracziyi-ukrayini-zhyve-najbilshe-pereselencziv>.

16. Довідник контактів організацій і установ, які надають допомогу в умовах воєнного стану <https://bit.ly/3wGqr3e>

17. Допомога від держави для ВПО: хто та як отримуватиме виплату з травня? <https://bit.ly/3wwVqkw>

18. Завацька Людмила. Визначення актуального рівня успішності адаптації школярів із числа внутрішньо переміщених осіб. Вісник Національного університету "Чернігівський колегіум" імені Т. Г. Шевченка. 2023. Том 179. №23. С.42-48

19. Закон України "Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб" від 20 жовтня 2014 року № 1706-VII <https://bit.ly/3MA6DVP>

20. Звіт щодо регіональних інтеграційних програм для внутрішньо переміщених осіб в Україні. Норвезька рада у справах біженців. https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/05_2021_nrc_idp_integration_policies_ukr.pdf.

21. Індекс інтеграції внутрішньо переміщених осіб. URL: <https://cedos.org.ua/uk/vpo-integration-index/methodology>

22. Кассас К. Реалізація внутрішньо переміщеними особами своїх прав і свобод. Актуальні проблеми суспільно-політичних наук: зб. матеріалів наук. конф. Вінниця. 2018. 377 с.

23. Кобзін Д., Левкіна Г., Луньова О., Черноусов А., Щербань С. Методичний посібник з оцінювання потреб ВПО у громадах. Харків, Харківський інститут соціальних досліджень (ХІСД). 2020. 246 с. <https://rm.coe.int/manual-needs-assessment-idps/16809f43da>

24. Кола довіри <https://caringcounselor.blog/2019/04/21/circles-of-trust/>

25. Корпач Н., Сидорук І. Соціальна робота з дослідження стану адаптації дітей внутрішньо переміщених осіб до нового соціального середовища. Педагогічний часопис Волині. №1(8). 2018. С. 133- 138.

26. Котух О.В. Психологічне благополуччя внутрішньо переміщеної особи: адаптація та інтеграція в нову громаду. Науковий вісник ХДУ. Серія Психологічні науки. 2023. №1. С.56-61

27. Кульчицький Т. Р. Особливості регулювання правових проблем соціального захисту внутрішньо переміщених осіб в Україні. Актуальні

проблеми вдосконалення чинного законодавства України. 2018. Випуск 46. С. 133- 145.

28. Кульчицький Т. Р. Права зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб у сфері пенсійного забезпечення в Україні. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право. 2018. Випуск 51. Т.1. С. 142-147.

29. Кульчицький Т. Р. Судовий захист прав внутрішньо переміщених осіб у правовідносинах соціального захисту. Електронне наукове фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал». 2021. № 3. С. 167-171.

30. Кульчицький Т. Р. Юридичні гарантії прав внутрішньо переміщених осіб: теоретико-правовий аналіз. Електронне наукове фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал». 2019. № 6. С. 195-200.

31. Максименко Ю.Б., Морозова-Йоханнесен О.В. Психологічні особливості особистісних змін переселенців в умовах іншої країни (на прикладі Норвегії). Вісник Національного університету оборони України. 2022. № 69(5). С. 90–97.

32. Максимовська Н.О. Соціальна робота з інтеграції внутрішньо переміщених осіб у соціокультурне середовище міської громади «SOCIOПРОСТІР: міждисциплінарний електронний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи». № 7 (2018). С. 64–66.

33. Матеріали для використання в роботі під час воєнних дій. Інститут модернізації змісту освіти. - за посиланням: <https://imzo.gov.ua/psycholohichnyj-suprovid-ta-sotsialno-pedahohichna-robota/materialy-dlia-vykorysta-nnia-v-roboti-pid-chas-voiennykh-diy/>

34. Методичні рекомендації МОН «Перша психологічна допомога. Алгоритм дій». <https://drive.google.com/file/d/16esXuCSmCqB5kXLugnkKm-E6SaKg1u0/view/>

35. Мінсоцполітики: Обліковано 1 648 852 переселенці. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249675546

36. Наказ МОН від 28 березня 2022 року №274 «Про деякі питання організації здобуття загальної середньої освіти та освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні» <https://bit.ly/39FoVpZ>

37. Оновлено актуальний перелік громад у зонах бойових дій, на ТОТ та тих, що в оточенні <https://bit.ly/3ltzX4w>

38. Освіта в умовах воєнного стану: інформаційний ресурс, відповіді на тематичні питання на сайті Освітнього Омбудсмена України Сергія Горбачова <https://bit.ly/3wGEeqm>

39. Освіта України в умовах воєнного стану. Інноваційна та проектна діяльність: Науково-методичний збірник/ за загальною ред. С. М. Шкарлета. Київ-Чернівці «Букрек». 2022. 140 с

40. Педоренко В.М. Особливості психоемоційного стану переселенців в умовах іншої країни (на прикладі Німеччини). Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Психологія». 2023. № 5. С. 5–10.

41. Перелік територіальних громад, що розташовані в районі проведення воєнних (бойових) дій або які перебувають в тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні) станом на 05.2022 р. затверджений наказом Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України 25 квітня 2022 року № 75 (у редакції наказу Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України від 14 травня 2022 року № 92) <https://bit.ly/3MvW7ik>

42. Перрушу Р. Глосарій міграційних термінів / Р. Перрушу. – Режим доступу: http://web.archive.org/web/20070928193631/http://www.iom.org.ua/docs/im98_1.pdf

43. Песоцька Ю. Соціальна реабілітація та соціальна адаптація внутрішньо переміщених осіб. Соціальна робота та освіта. 2022. Вип. 9 (1). С. 89-99.

44. Порядок компенсації витрат за тимчасове розміщення внутрішньо переміщених осіб, які перемістилися у період воєнного стану, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 19 березня 2022 року № 333 (в редакції постанови КМУ від 29 квітня 2022 р. № 490) <https://bit.ly/3PqDUVg>

45. Порядок надання роботодавцю компенсації витрат на оплату праці за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 331 <https://bit.ly/3PxY5k5>

46. Постанова Кабінету Міністрів України від 1 жовтня 2014 року № 509 «Про облік внутрішньо переміщених осіб» <https://bit.ly/39J8uJC>

47. Постанова Кабінету Міністрів України від 16 квітня 2022 року № 457 «Про підтримку окремих категорій населення, яке постраждало у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України» <https://bit.ly/3Nl4ayu>

48. Постанова Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 року № 332 «Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам» <https://bit.ly/3NpjLgG>

49. Право дитини на гру: чому це важливо для гармонійного розвитку дошкільнят <https://nus.org.ua/articles/pravo-dytyny-na-gru-chomu-tse-vazhlyvo-dlya-garmonijnogo-rozvytkudoshkilnyat/>

50. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 р. № 1706-VII. Редакція від 29.10.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> (дата звернення 31.05.2023)

51. Проценко О. О. Внутрішньо переміщені особи як категорія теоретизування та соціальної практики. Грані. Том 21. № 4. 2018. С.47-55.

52. Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України: посіб. для практиків соціальної сфери/ Мельник Л. А. та ін.; за ред. Волинець Л. С. Київ. ТОВ «Видавничий дім «Калита», 2015. 72 с.

53. Психосоціальна підтримка в умовах надзвичайних ситуацій: підхід резилієнс http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12799/Resilience_Manual_for_Trainers.pdf?sequence=1
54. Психосоціальна підтримка учасників освітнього процесу. Навчально-методичний посібник. Андрєєнкова В. Л., Войцях Т. В., Гриців І. П., Мельничук В. О., Сабліна Н. О., Флярковська О. В., Харківська Т. А. Київ. 2023. 149 с.
55. Путінцев А., Пашенко Ю. Адаптація внутрішньо переміщених осіб в регіонах України: сутність, поняття, підходи. Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики. 2018. №9. С.110-121.
56. Роз'яснення для роботодавців: компенсація від держави за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб <https://bit.ly/3LATIBI>
57. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 6 березня 2022 року № 204-р «Про затвердження переліку адміністративно-територіальних одиниць, на території яких надається допомога застрахованим особам в рамках Програми “єПідтримка”» <https://bit.ly/3MzvA3B>
58. Семигіна Т.В., Гусак Н.Є., Трухан С.О. Соціальна підтримка внутрішньо переміщених осіб . Український соціум. 2015. №2 (53)
59. Трубавіна І.М., Куратченко І.Є. Методичні рекомендації «Сприяння соціальній роботі в умовах гуманітарної кризи». Харків-Бердянськ Видавець ТОВ «Планета-Прінт» 2017. 28с.
60. Центр здоров'я і розвтку Коло сім'ї. Інформаційні ресурси по темі психологічної допомоги під час війни https://k-s.org.ua/?fbclid=IwAR3XCeUkIQP_mqlBNxsXNJufjCMizo-9cpvmuitBu7SWQy2bJiGpACP9Kk
61. Цирковникова І. Соціальні та психологічні метаморфози адаптації внутрішньо переміщених осіб, результати дослідження. Ввічливість. Humanitas. 2022. №2. С. 64–71
62. Чвертко Л. А. 1 , Кирилюк І. М. Соціальна інклюзія вимушено переміщених осіб засобами туристичних активностей в умовах російсько-української війни. Актуальні проблеми розвитку економіки регіону.2023. Вип 19. Т.2. С.243-255
63. Чуйко Н., Ляшук О. Соціальні права внутрішньо переміщених осіб: особливості реалізації. Практичний посібник. Видання друге, доповнене Упорядник: С. В. Марущенко. Видавництво «Право», 2020. 98с.
64. Як арт-терапія допоможе впоратися зі стресом? Корисні вправи для дітей і дорослих <https://bit.ua/2020/03/art-therapy/>
65. Як говорити з дітьми про війну: поради психологів. Кілька порад щодо того, як підійти до розмови з дитиною про війну. ЮНІСЕФ <https://www.unicef.org/ukraine/stories/how-talk-to-children-about-war>